

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διπλωματική εργασία

Ο Νέος Ηγεμόνας: Ο Γκράμσι διαβάζει τον Μακιαβέλι

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΑΓΙΑΝΝΗ 1113Μ025

Τριμελής επιτροπή: Φουρτούνης Γιώργος (επιβλέπων)

Αγγελίδης Μανόλης

Ανανιάδης Γρηγόρης

Εικόνες στο εξώφυλλο:

1. Καίσαρ Βοργίας
2. Φωτογραφία από την κατάληψη των εργοστασίων στην Κόκκινη Διετία

*Ένα από τα πιο κοινά είδωλα είναι
να πιστεύεις πως αυτό που υπάρχει,
είναι “φυσικό” να υπάρχει*
Αντόνιο Γκράμσι, «Για τον Μακιαβέλι»

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση αυτού του πονήματος δε θα ήταν δυνατή χωρίς την έμπρακτη υποστήριξη προσώπων του στενού μου περιβάλλοντος. Η ουσιαστική συνδρομή τους λειτούργησε ως καταλύτης, παρά τις έξωθεν αντίξοες συνθήκες.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ακαδημαϊκούς, που όλα αυτά τα χρόνια, είτε συνειδητά, είτε εν αγνοία τους, μου έδωσαν τις κατάλληλες κατευθύνσεις και άνοιξαν ορίζοντες της σκέψης μου. Δίχως αυτή την προϋπόθεση, οι εσωτερικές και θεωρητικές μου αναζητήσεις δε θα με οδηγούσαν στη συγγραφή της εργασίας αυτής.

Περιεχόμενα

1. Προλογικό σημείωμα.....	6
2. Ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι	
2.1. Νικολό Μακιαβέλι - Ιστορικό πλαίσιο και βιογραφία.....	8
2.2. Το μακιαβελιανό έργο.....	10
2.3. Ο Ηγεμόνας.....	10
2.3.1. Τα είδη των ηγεμονιών.....	10
2.3.2. Ο στρατός.....	13
2.3.3. Ο νέος ηγεμόνας.....	15
2.3.4. Μία νέα πολιτική ηθική.....	15
2.3.5. Ο λαός.....	16
2.3.6. Ο μακιαβελικός Κένταυρος.....	17
2.3.7. Η τύχη.....	20
2.4. Οι Διατριβές.....	20
3. Ο Νέος Ηγεμόνας του Γκράμσι	
3.1. Αντόνιο Γκράμσι - Ιστορικό πλαίσιο και βιογραφία.....	24
3.2. Το γκραμσιανό έργο.....	28
3.3. Εναντίωση στην ουσιοκρατία.....	28
3.4. Μαρξισμός – Φιλοσοφία της πράξης.....	29
3.5. Η κρατούσα αντίληψη για τον Μακιαβέλι στην Ιταλία.....	30
3.6. Το Risorgimento.....	31
3.7. Ο Γκράμσι και ο Μακιαβέλι.....	34
3.7.1. Για τον Μακιαβέλι.....	34
3.7.2. Ανάγκη για τη λήψη πρωτοβουλίας.....	36
3.7.3. Ο σύγχρονος ηγεμόνας.....	36
3.7.4. Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας του κόμματος.....	38
3.7.5. Η ηγεμονία.....	41
3.7.6. Βία και συναίνεση.....	42
3.7.7. Η κρίση του σύγχρονου ηγεμόνα.....	43
4. Αντί επιλόγου	
4.1. Σύντομη αποτίμηση της γκραμσιανής οπτικής στο μακιαβελιανό έργο.....	46
4.2. Καταληκτικά σχόλια.....	48
5. Βιβλιογραφία	
5.1. Πρωτογενείς πηγές.....	49
5.2. Δευτερογενής βιβλιογραφία.....	49

1. Προλογικό σημείωμα

Με την ανά χείρας διπλωματική εργασία κλείνει ο ιδιαίτερος ενδιαφέρων κύκλος του μεταπτυχιακού προγράμματος Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία.

Το αντικείμενο της εργασίας είναι η μακιαβελιανή σκέψη με τη ματιά του Αντόνιο Γκράμσι και πιο συγκεκριμένα υπό το πρίσμα της οικοδόμησης του σύγχρονου επαναστατικού κόμματος στα πρότυπα του ηγεμόνα.

Οι λόγοι που με έκαναν να ασχοληθώ με αυτούς τους φιλοσόφους ξεχωριστά, αλλά και με τη μεταξύ του συσχέτιση, ποικίλουν.

Αρχικά, ο Νικολό Μακιαβέλι (Niccolò Machiavelli) είναι ένας θεωρητικός, του οποίου το όνομα είναι άμεσα συνδεδεμένο με τις μηχανορραφίες, την παρασκηνακή δράση, τη διαφθορά και εν τέλει την ανηθικότητα. Αυτή η στρεβλή αντίληψη που έχει σχηματιστεί ανά τους αιώνες ως διάχυτη αντίληψη, ως αποτέλεσμα των χαλκευμάτων της Καθολικής Εκκλησίας, αποτέλεσε κίνητρο για την εξερεύνηση του έργου του, με σκοπό την ουσιαστική κατανόηση των επιχειρημάτων του, πέρα από τις παραμορφωτικές προϋδεάσεις.

Ο Αντόνιο Γκράμσι (Antonio Gramsci), από την άλλη, είναι ένας θεωρητικός που μέχρι πριν από λίγο καιρό μου ήταν οικείος, κυρίως μέσω παραπομπών από τη μελέτη άλλων στοχαστών, όπως ο Ερνέστο Λακλάου, ο Λουί Αλτουσέρ, ο Νίκος Πουλαντζάς κ.ά. Η εργασία αυτή αποτέλεσε μία ιδανική ευκαιρία για την ενασχόληση με τη ζωή του και τις ιδέες του και τη σύνδεση με τη σκέψη των παραπάνω πιο σύγχρονων θεωρητικών.

Αναφορικά με τη σχέση των δύο, η πορεία που με έκανε να καταλήξω σε αυτούς, ήταν μάλλον δαιδαλώδης, αφού προηγουμένως είχα σκεφτεί άλλα θέματα για τη διπλωματική εργασία. Οι λόγοι που επέλεξα τη σχέση μεταξύ των δύο είναι οι εξής: ο Μακιαβέλι είναι ένας στοχαστής που έχει μελετηθεί από πολλούς μεταγενέστερους του, όμως όχι από τη μαρξιστική οπτική. Το όνομα του συσχετιζόταν με την αστική ιδεολογία και την ρεπουμπλικανική πολιτική σκέψη. Ο Γκράμσι είναι εκείνος που προσέφερε μια διαφορετική ανάγνωση του έργου του και έδωσε το έναυσμα σε άλλους φιλοσόφους να συνεχίσουν τη μελέτη από παρόμοια σκοπιά, όπως ο Αλτουσέρ και ο Λεφώρ.

Ένας δεύτερος λόγος είναι το γεγονός πως είναι δύο πρόσωπα από την ίδια χώρα και θεώρησα ενδιαφέρον να μελετήσω την οπτική τους για ζητήματα που αφορούν την πολιτική, την κοινωνία και την ιστορία της Ιταλίας σε διαφορετικό χρόνο.

Συνεχίζοντας, θα παρουσιάσω τη δομή της εργασίας. Χωρίζεται σε τρία κεφάλαια, τα οποία με τη σειρά τους χωρίζονται σε υποενότητες.

Στο κεφάλαιο 2 γίνεται η παρουσίαση του μακιαβελιανού έργου με έμφαση στον Ηγεμόνα. Στην αρχή υπάρχει το απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο και στη συνέχεια ο κορμός του κεφαλαίου, που είναι η παρουσίαση του Ηγεμόνα, της Τέχνης του Πολέμου και των Διατριβών. Στο τέλος του κεφαλαίου υπάρχει η περίληψη με τα πιο σημαντικά στοιχεία της μακιαβελιανής σκέψης, σε σύνδεση πάντα με τη σκέψη του Γκράμσι.

Στο επόμενο κεφάλαιο, αναλύεται ο Μακιαβέλι από τη σκοπιά του Γκράμσι. Στην αρχή είναι το ιστορικό πλαίσιο και στη συνέχεια το βασικό μέρος του κεφαλαίου, το οποίο χωρίζεται νοηματικά σε δύο υποενότητες. Στις πρώτες θίγονται κάποια πολύ βασικά στοιχεία της γκραμισιανής σκέψης και στην επόμενη γίνεται η παρουσίαση και ανάλυση της ανάγνωσης του Γκράμσι στον Μακιαβέλι.

Το τελευταίο κεφάλαιο χωρίζεται και αυτό σε δύο μέρη. Στο πρώτο γίνεται μια απόπειρα καταγραφής και αξιολόγησης των καίριων σημείων των δύο και στο δεύτερο γίνονται κάποια καταληκτικά σχόλια που αφορούν στη σημασία που έχει η κοσμοθεωρία των δύο στη σημερινή συγκυρία.

Στο τέλος, εκτίθενται οι βιβλιογραφικές πηγές, που έχουν αντληθεί από το έργο των στοχαστών, αλλά και από δευτερογενείς πηγές. Η τελευταία, αλλά όχι επουσιώδης παρατήρηση, σχετίζεται με τη χρήση αυτών των πηγών. Η δευτερογενής βιβλιογραφία έχει αξιοποιηθεί κυρίως στο κεφάλαιο για τον Γκράμσι, επειδή ο χαρακτήρας του είναι συνθετικός, ενώ στο κεφάλαιο για τον Μακιαβέλι, το υλικό έχει αντληθεί κατά βάση από το πρωτότυπο κείμενο.

B. T.

2. Ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι

2.1. Νικολό Μακιαβέλι - Ιστορικό πλαίσιο και βιογραφία

Για την κατανόηση της σκέψης του Μακιαβέλι, κρίνεται απαραίτητη μία μικρή εισαγωγική αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο και στη βιογραφία του πολίτη της Φλωρεντίας.

Ήδη από τον 14^ο αιώνα, σημειώθηκαν ριζικές αλλαγές στην Ευρώπη στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο. Το σκοτάδι του Μεσαίωνα γινόταν σιγά σιγά παρελθόν, ο πληθυσμός και ο πλούτος αυξήθηκαν ραγδαία και το εμπόριο ολοένα και αναπτυσσόταν. Οι χειραφετητικές ιδέες της Αναγέννησης ήταν παρούσες, όχι μόνο στην επιστήμη και στις τέχνες, αλλά και σε κάθε έκφανση της καθημερινής ζωής.

Η Ιταλία ήταν μία από τις ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες συντελέστηκαν οι αλλαγές αυτές και κυρίως στις πόλεις που βρίσκονται στο κέντρο και στον βορρά. Μία από αυτές τις πόλεις ήταν και η Φλωρεντία, η πατρίδα του Μακιαβέλι. Επρόκειτο για μία από τις σημαντικές πόλεις οικονομικά, πολιτικά και καλλιτεχνικά σε μια κατακερματισμένη Ιταλία σε μικρά κρατίδια. Για πολλές δεκαετίες, οι φορείς της εξουσίας στην πόλη ήταν οι Μέδικοι, μία πανίσχυρη οικονομικά και πολιτικά οικογένεια, η οποία είχε ενεργό ανάμιξη και στο κοινωνικό, πολιτιστικό και καλλιτεχνικό γίγνεσθαι¹.

Ο Μακιαβέλι γεννιέται το 1469, όταν ακόμα οι Μέδικοι βρίσκονται στην εξουσία. Δεν είχε αριστοκρατική καταγωγή, ούτε ανήκε στην πλειοψηφία του *popolo*². Ο πατέρας του ήταν δικηγόρος και προερχόταν από οικογένεια η οποία στο παρελθόν κατείχε δημόσια αξιώματα. Όμως, ανήκε στη μειοψηφία των εγγραμμάτων και υπό αυτήν την έννοια ανήκε κοινωνικά στη φλωρεντινή ελίτ. Άνθρωπος του καιρού του, γαλουχείται με την ουμανιστική παιδεία που θέτει στο επίκεντρο τον άνθρωπο και εξοβελίζει τη θεοκρατία.

Ο Μακιαβέλι, λοιπόν, ενηλικιώνεται μέσα σε αυτά τα πλαίσια. Το 1494 οι Μέδικοι δε βρίσκονται πια στην εξουσία και αντικαθίστανται από τον μοναχό Τζιρολάμο Σαβοναρόλα, μέχρι το 1498, όταν ανετράπη και εκτελέστηκε. Τον διαδέχεται στη φλωρεντινή ηγεσία ο Πιέρο Σοντερίνι και ο Μακιαβέλι, σε ηλικία 29 ετών, εισέρχεται στον πολιτικό στίβο. Σε ηλικία 29 ετών, διορίζεται δεύτερος καγκελάριος και γραμματέας των Δέκα³. Η πολιτική του δράση επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την μετέπειτα σκέψη του.

Ως πολιτικός, πραγματοποίησε πολλές διπλωματικές αποστολές. Η πιο σημαντική από αυτές, που καθόρισε εν πολλοίς την πολιτική του σκέψη, πραγματοποιήθηκε το 1503, όταν γνώρισε τον Καίσαρα Βοργία. Ήταν ο νόθος γιος του Πάπα Αλέξανδρου ΣΤ' και με τη βοήθεια του πατέρα του έγινε ηγεμόνας της Ρομάνια, διευρύνοντας την έκτασή της με επιτυχείς στρατιωτικές εκστρατείες. Όμως, μία θανατηφόρα ασθένεια τον _____

1. Σπύρος Μακρής, σελ. 35-36
2. Janet Coleman, σελ. 479
3. ό.π., σελ. 482

απέτρεψε από τη συνέχιση της πολιτικής του καριέρας και πέθανε το 1507 σε μία ενέδρα. Όπως θα δούμε στις επόμενες γραμμές, ο Καίσαρ Βοργίας ήταν ο άνθρωπος που ενέπνευσε τον φλωρεντινό στοχαστή για τη διαμόρφωση της αντίληψής του για τον ηγεμόνα και την ηγεμονία.

Ένας άλλος σημαντικός σταθμός στην πολιτική σταδιοδρομία του Μακιαβέλι ήταν η μεταρρύθμιση που εισήγαγε στον στρατό. Ο Μακιαβέλι προώθησε τη συγκρότηση στρατού αποτελούμενου από φλωρεντινούς, αντικαθιστώντας τους μισθοφόρους. Την αντίληψη αυτή για τον τρόπο συγκρότησης του στρατού, θα εκφράσει emphatically και σε πολλά σημεία του έργου του.

Όμως, η πολιτική του καριέρα έληξε άδοξα, καθώς ηττήθηκε το 1512 στη μάχη του Prato, με αποτέλεσμα να ανατραπεί η δημοκρατία, να επανέλθουν στην εξουσία οι Μεδικοί και ο ίδιος ο Μακιαβέλι να φυλακιστεί. Έκτοτε, απομονώθηκε και επέστρεψε στη Φλωρεντία το 1520, όταν του ανατέθηκε από τον πάπα Ιούλιο των Μεδίκων η συγγραφή της ιστορίας της πόλης. Η επιστροφή του στα πολιτικά πράγματα συμβαίνει αρκετά χρόνια αργότερα, το 1526, όταν οι Μεδικοί τον διορίζουν επόπτη της επιδιόρθωσης των τειχών της Φλωρεντίας. Ένα χρόνο αργότερα, η εξουσία των Μεδίκων καταρρέει και η παλιά παράταξή του δεν τον εμπιστεύεται σε κάποιο δημόσιο αξίωμα και λίγες ημέρες αργότερα πεθαίνει⁴.

---

4. Τάκης Κονδύλης, σελ. 14

2.2 Το μακιαβελιανό έργο

Μετά από τη λήξη της πολιτικής του θητείας, ο Μακιαβέλι δεν ασχολήθηκε παρά ελάχιστα με την ενεργό πολιτική και αποσύρθηκε με την οικογένειά του στο κτήμα Κασιάνο μέχρι τον θάνατο του το 1527. Η συγγραφή του μεγαλύτερου μέρους του έργου του έγινε κατά τη διάρκεια της απομόνωσης. Το magnum opus, δηλαδή *Ο Ηγεμόνας* γράφτηκε το 1513 και ακολούθησαν τα άλλα έργα του: οι *Διατριβές πάνω στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λιβίου* (1518) (εφεξής: *Διατριβές*), *Η τέχνη του Πολέμου* (1521), οι *Φλωρεντινές Ιστορίες*, κ.ά.. Εκτός από κείμενα φιλοσοφικού και πολιτικού χαρακτήρα, έγραψε και καλλιτεχνικά έργα, όπως ο *Μανδραγόρας* (1518), *Cilizia* (1525), ποιήματα όπως ο *Χρυσός Όνος* (1517) και μεταφράσεις όπως η *Andria* (1517).

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε μόνο με τα κείμενα εκείνα που μας αφορούν για την γκραμισιανή ανάλυση. Ο Γκράμσι αναφέρεται ρητώς στον *Ηγεμόνα* στις σημειώσεις του για τον Μακιαβέλι και αφιερώνει το σύνολο σχεδόν του κειμένου στο έργο αυτό. Εκτός από αυτά, ο Μακιαβέλι έγραψε και άλλα έργα ιστορικού και πολιτικού περιεχομένου, αλλά και καλλιτεχνικά έργα και μυθιστορήματα. Όμως, στις θέσεις του Γκράμσι εντοπίζονται ιδέες που εκφράζονται στις *Διατριβές* και στην *Τέχνη του Πολέμου*, οπότε θα γίνουν αναφορές και στα δύο αυτά έργα.

2.3 Ο Ηγεμόνας

Ο *Ηγεμόνας* δημοσιεύτηκε το 1513 με τη μορφή επιστολής, η οποία απευθυνόταν στον Λαυρέντιο των Μεδίκων τον Μεγαλοπρεπή με στόχο να κερδίσει την εύνοιά του. Πρόκειται για ένα κείμενο, στο οποίο ο Μακιαβέλι δίνει συμβουλές σε επίδοξους ηγεμόνες σχετικά με το πώς θα κυβερνήσουν. Ισχυρίζεται πως είναι ο κατάλληλος να δώσει τέτοιες συμβουλές, καθώς θα πρέπει κάποιος να ανήκει στον λαό για γνωρίσεις τη φύση των ηγεμόνων και αντίστροφα, κάποιος θα πρέπει να είναι ηγεμόνας για να γνωρίσει τη φύση του λαού. Στο κείμενο αυτό, επίσης, ο Μακιαβέλι διακηρύσσει ευθέως τον στόχο του, ο οποίος είναι η απελευθέρωση της Ιταλίας από τους ξένους κατακτητές και η ενοποίησή της σε ένα κράτος⁶. Σύμφωνα με τον φλωρεντινό φιλόσοφο, ο καιρός είναι ο κατάλληλος για την πραγμάτωση αυτού του στόχου και θα επιτευχθεί με έναν νέο ηγεμόνα που θα κυβερνήσει μία νέα ηγεμονία.

2.3.1. Τα είδη των ηγεμονιών

Πριν όμως μιλήσει για τον νέο ηγεμόνα, ο Μακιαβέλι αναφέρει πως θα μιλήσει για τις ήδη υπάρχουσες μορφές ηγεμονιών⁷. Οι ηγεμονίες μπορεί να είναι κληρονομικές ή νεοσύστατες⁸. Οι τελευταίες χωρίζονται σε δύο υποκατηγορίες, τις εντελώς καινούριες και όσες προσαρτήθηκαν ως συμπληρωματικά μέλη στο κληρονομικό

---

5. Νικολό Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ Μαρία Κασωτάκη, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα: 2006, σελ. 16.

6. ό.π., κεφ. ΚΣΤ', σελ. 135

7. ό.π., κεφ. Α', σελ. 18

8. ό.π., κεφ Α', σελ. 17

κράτος του ηγεμόνα που τις απέκτησε. Το έργο του ηγεμόνα που κυβερνά ένα κληρονομικό κράτος δεν αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες, καθώς του αρκεί απλώς να κυβερνήσει όπως οι συγγενείς προκάτοχοί του. Αντίθετα, οι δυσκολίες εμφανίζονται σε εκείνον που θα κληθεί να κυβερνήσει μια νεοσύστατη ηγεμονία. Στα κράτη που προσαρτώνται στο παλιό κράτος του κατακτητή, ελλοχεύει ο κίνδυνος της ανομοιογένειας, αφού υπάρχει πιθανότητα να έχουν διαφορετικούς νόμους, έθιμα και γλώσσα οι άνθρωποι που κατοικούν στα κατακτημένα εδάφη⁹. Οπότε, όποιος θέλει να μην αντιμετωπίσει τέτοια ζητήματα, θα πρέπει είτε να κατοικήσει ο ίδιος εκεί, είτε να προτιμήσει τη λύση της ίδρυσης αποικιών, οι οποίες δεν κοστίζουν, βλάπτουν λιγότερο και είναι περισσότερο έμπιστες.

Στη συνέχεια, προχωράει στον τρόπο διακυβέρνησης των τότε υπαρχουσών ηγεμονιών. Κυβερνώνται είτε από έναν ηγεμόνα, όπως ο σουλτάνος, είτε από τον ηγεμόνα και τους ευγενείς, όπως ο βασιλιάς της Γαλλίας¹⁰. Στην πρώτη περίπτωση, ο ηγεμόνας συγκεντρώνει μεγαλύτερη εξουσία και το κράτος του είναι δύσκολο να κατακτηθεί. Αν όμως κατακτηθεί, είναι πολύ εύκολο να κρατηθεί¹¹. Στη δεύτερη περίπτωση, είναι εύκολη η κατάκτηση του κράτους, όμως δύσκολη η διατήρησή του¹² ως αποτέλεσμα της ανομοιογένειας στο εσωτερικό του¹³.

Στο επόμενο κεφάλαιο μιλά για τις δημοκρατίες, παρά την αρχική του δήλωση πως θα μιλήσει μόνο για τις ηγεμονίες, αφού για τις δημοκρατίες έχει μιλήσει εκτεταμένα άλλη φορά¹⁴. Τα δημοκρατικά κράτη, λοιπόν, είναι συνηθισμένα να ζουν με δικούς τους νόμους και ελεύθερα, οπότε υπάρχει η ανάμνηση της παλιάς ελευθερίας¹⁵. Για αυτόν τον λόγο, ο Μακιαβέλι προτείνει τρεις τρόπους για την κατάκτησή τους: είτε με την καταστροφή τους, είτε να εγκατασταθεί ο ίδιος ο ηγεμόνα εκεί, είτε να τα αφήσει με τη δική τους νομοθεσία, εισπράττοντας εισφορά και κρατώντας τα φιλικά προς αυτόν οργανώνοντας μια εσωτερική ολιγαρχία¹⁶.

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια είναι αφιερωμένα στα είδη των νεοσύστατων ηγεμονιών, για τις οποίες μίλησε στα κεφάλαια Α' και Γ'. Το πρώτο είδος είναι όσες κατακτώνται με τα όπλα και την ικανότητα (αρετή) του κατακτητή. Σε αυτές, η τύχη και η ικανότητα του ηγεμόνα μετριάζουν πολλές δυσκολίες, και ιδίως η¹⁷. Επίσης, είναι δύσκολη η εισαγωγή νέων θεσμών, εφόσον υπάρχουν ήδη εδραιωμένοι θεσμοί

---

9. ό.π., κεφ, Γ', σελ. 21-22

10. ό.π., κεφ, Δ', σελ. 32

11. ό.π., σελ. 33

12. Αυτ.

13. ό.π., σελ. 35

14. Εννοεί στο Βιβλίο Ι των Διατριβών

15. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, ό.π., κεφ. Ε', σελ. 37

16. ό.π., σελ 36

17. ό.π., κεφ. ΣΤ', σελ. 39

από το παρελθόν¹⁸. Επομένως, είναι πιθανό να μην πιστέψει σε εκείνον ο λαός, οπότε ο ηγεμόνας θα πρέπει να βρίσκεται σε ετοιμότητα, ώστε να τον πιστέψουν με τη βία¹⁹. Το δεύτερο είδος είναι οι ηγεμονίες που κατακτήθηκαν με ξένα όπλα και τύχη. Εν προκειμένω, η κατάκτηση της ηγεμονίας είναι εύκολη, όμως η διατήρησή της δύσκολη, επειδή επαφίεται στην ικανότητα του ηγεμόνα²⁰. Στο κεφάλαιο αυτό, ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του Μακιαβέλι στον Σαβοναρόλα, ο οποίος γίνεται αντικείμενο κριτικής. Ο Σαβοναρόλα ανετράπη, επειδή δεν κατάφερε να κάνει τον λαό να σέβεται τους νόμους με κανέναν τρόπο, ούτε με τη βία. Για τον λόγο αυτό, τον χαρακτηρίζει «άοπλο προφήτη»²¹. Το τρίτο είδος αναφέρεται σε όσους έγιναν ηγεμόνες διαπράττοντας εγκληματικές ενέργειες. Εδώ δεν διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο ούτε η ικανότητα, ούτε η τύχη στην κατάκτηση τους²², αλλά αυτό που είναι αναγκαίο για τη διατήρησή τους είναι η σωστή χρήση της βίας²³. Ο ηγεμόνας θα πρέπει να χρησιμοποιήσει την ωμότητα άπαξ, για να τελειώσει με αυτήν την υπόθεση και όχι να γίνεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα βίαιος, χάνοντας την εμπιστοσύνη των υπηκόων του²⁴. Το τέταρτο και τελευταίο είδος των νεοσύστατων ηγεμονιών είναι οι δημοκρατικές. Εδώ, ο ηγεμόνας χρειάζεται μια ιδιοφυή ικανότητα υποβοηθούμενη από την τύχη και μπορεί να κατακτήσει την εξουσία με δύο τρόπους, είτε από τον λαό, είτε από τους ευγενείς²⁵. Ο Μακιαβέλι αναγνωρίζει πως υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις δημοκρατικές ηγεμονίες στις οποίες η εξουσία κατακτήθηκε από τον λαό και σε εκείνες που κατακτήθηκε από τους ευγενείς, όμως και στις δύο υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής: η διατήρησή τους εξαρτάται από την εύνοια του λαού²⁶.

Το τελευταίο είδος ηγεμονίας που εκθέτει ο Μακιαβέλι είναι οι εκκλησιαστικές. Σε αυτές, είναι απαραίτητη είτε η ικανότητα, είτε η τύχη για την κατάκτησή τους, όμως η διατήρησή τους δεν απαιτεί τίποτα από τα δύο, αφού εξαρτάται αποκλειστικά από αιώνιους θρησκευτικούς θεσμούς²⁷.

Στο σημείο αυτό, μπορούμε να κάνουμε κάποιες σημαντικές για τη συνέχεια παρατηρήσεις. Αρχικά, ο Μακιαβέλι παρουσιάζει τα είδη των ηγεμονιών αντλώντας ιστορικά παραδείγματα, τα οποία λειτουργούν ως επιχειρήματα για την υπεράσπιση ή την απόρριψη μιας θέσης. Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο, είναι το γεγονός ότι το

---

18. ό.π., σελ 40-41

19. ό.π., σελ 41

20. ό.π., σελ 43

21. ό.π., σελ 41

22. ό.π., κεφ. Η', σελ. 54 και 56

23. ό.π., σελ. 58

24. ό.π., σελ 58-59

25. ό.π., κεφ. Θ', σελ. 60

26. ό.π., σελ. 60-62 και 64

27. ό.π., κεφ. ΙΑ', σελ. 68

είδος των ηγεμονιών που γίνεται αντικείμενο ενδελεχούς ανάλυσης είναι η νεοσύστατες. Επίσης, παρά τις επιμέρους διαφορές των ηγεμονιών, μπορούμε να διακρίνουμε κάποιες τοποθετήσεις που διαπερνούν το σύνολο του κειμένου. Κατ' αρχάς, η αναφορά στην ικανότητα (αρετή) και την τύχη ως ιδιότητες του ηγεμόνα και η βαρύτητα που δίδεται στην ικανότητα. Δεύτερον, η σημασία της άποψης των υπηκόων, δηλαδή του λαού, για τον ηγεμόνα. Τρίτον, το στοιχείο που θα πρέπει να κατέχει μια ηγεμονία για να διαρκέσει είναι αυτό της ομοιογένειας στο εσωτερικό της. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο είναι η αναγκαιότητα της βίας για τη διατήρηση της ηγεμονίας και τη δική του πολιτική επιβίωση²⁸.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο, ωστόσο, είναι μεθοδολογικό. Ο Μακιαβέλι εκθέτει τα χαρακτηριστικά των υπαρχουσών ηγεμονιών με σκοπό να τις απορρίψει. Αυτός άλλωστε είναι και ο στόχος του. Ο στόχος του φλωρεντινού στοχαστή είναι να δημιουργήσει εκ νέου μία ηγεμονία με έναν νέο ηγεμόνα για να απελευθερώσει την Ιταλία από τα ξένα δεσμά.

2.3.2. Ο στρατός

Όντας άνθρωπος του καιρού του, ο Μακιαβέλι αποδίδει βαρύνουσα σημασία στο ζήτημα του στρατού. Στο κεφάλαιο Γ', όπου παρουσιάζει τους τρόπους υπολογισμού δυνάμεων των ηγεμονιών, υποστηρίζει πως δύο είναι τα ασφαλή κριτήρια. Αφενός να μην είναι ο ηγεμόνας μισητός στον λαό, αφετέρου να έχει έναν ισχυρό και πολυάριθμο στρατό²⁸ και να έχει οχυρώσει καλά την πόλη²⁹.

Ο στρατός, όμως, που θα στελεχώσει τη νέα ηγεμονία δεν μπορεί να είναι ένας στρατός σύμφωνα με τους ήδη υπάρχοντες σε άλλες ηγεμονίες. Ο Μακιαβέλι, έχοντας την εμπειρία ενός πολιτικού που εισήγαγε μεταρρυθμίσεις στον στρατό, δεν μπορεί παρά να υποστηρίζει τα δικά του πεπραγμένα. Στην αρχή του κεφαλαίου ΙΒ' εκφράζει την άποψη ότι είναι απαραίτητο για κάθε κράτος, είτε νεοσύστατο, είτε μικτό, είτε παλιό, να βασίζεται σε σταθερά θεμέλια, τα οποία είναι οι καλοί νόμοι και ο καλός εξοπλισμός³⁰. Κατόπιν, παρουσιάζει τέσσερα είδη των στρατευμάτων τα οποία είναι τα μισθοφορικά, τα επικουρικά, τα μικτά και του ηγεμόνα. Απορρίπτει τα τρία πρώτα, καθώς τα μισθοφορικά και τα επικουρικά είναι άχρηστα και επικίνδυνα³¹ και ιδίως τα επικουρικά³². Τα μικτά, δηλαδή τα εν μέρει εθνικά και εν μέρει μισθοφορικά, είναι προτιμότερα από τα μισθοφορικά και επικουρικά και πολύ χειρότερα από τα εθνικά³³. Όμως, το είδος του στρατεύματος που υποστηρίζει ο Μακιαβέλι είναι αυτό που απαρτίζεται από τους υπηκόους του κράτους (από τον

---

28. ό.π., κεφ. ΙΑ', σελ. 65

29. ό.π., σελ. 66

30. ό.π., σελ. 71

31. ό.π., σελ. 72

32. ό.π., σελ. 78

33. ό.π., κεφ. ΙΒ', σελ. 81

λαό), δηλαδή το τέταρτο από τα είδη στρατευμάτων. Πρόκειται για ένα από τα βασικά θεμέλια μιας ηγεμονίας, καθώς εκείνη που δεν έχει δικό της στρατό εξαρτάται αποκλειστικά από την τύχη³⁴. Επίσης, πολύ σημαντικός είναι ο ρόλος του ηγεμόνα στα κράτη με εθνικό στρατό, αφού πρόκειται για το πρόσωπο που θα αναλάβει το αξίωμα του στρατηγού, προκειμένου να καθοδηγήσει το στράτευμα³⁵. Ο ηγεμόνας είναι υποχρεωμένος να ασχολείται με την τέχνη του πολέμου περισσότερο σε καιρό ειρήνης³⁶ για να είναι προετοιμασμένος όταν η τύχη στραφεί εναντίον του³⁷.

Το ζήτημα αυτό, βέβαια, εξηγείται πιο αναλυτικά στην *Τέχνη του Πολέμου*. Στο έργο αυτό παρουσιάζονται διεξοδικά οι θέσεις που έχει εκφράσει στον *Ηγεμόνα*.

Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα κείμενο με τη μορφή διαλόγου και ανταλλαγής επιχειρημάτων. Οι συνομιλητές είναι, από τη μία ο Φαβρίκιος και από την άλλη πρόσωπα που εναλλάσσονται κατά τη διάρκεια της συζήτησης (Κόζιμος, Λουίτζι Αλαμάνι, Ζανόμπι, Μπατίστα ντέλλα Πάλλα). Ο Φαβρίκιος είναι ο ομιλητής που εκφράζει τις μακιαβελιανές θέσεις.

Στην *Τέχνη του Πολέμου*, λοιπόν, ο Μακιαβέλι αναζητά την αίγλη των αρχαίων χρόνων, δηλαδή τη συνύπαρξη πολιτικής και στρατού³⁸. Υποστηρίζει ότι το κράτος είναι αυτό που φέρει την αποκλειστική ευθύνη του στρατού³⁹ και πως οι στρατιώτες, θα πρέπει να ασκούν την πολεμική τέχνη μόνο στην περίοδο του πολέμου και στην περίοδο της ειρήνης να ασχολούνται με κάτι άλλο⁴⁰.

Επίσης, στο κείμενο παρατηρείται εμφατική επανάληψη της σταθερής του θέσης περί απόρριψης του μισθοφορικού στρατού και υπέρ ενός στρατού που αποτελείται από αποκλειστικά υπηκόους⁴¹. Ένας στρατός με αυτό το χαρακτηριστικό, θα μπορέσει να εμπνευστεί από το λόγο του πολέμαρχου. Ο πολέμαρχος με τη σειρά του, θα πρέπει εκτός από το να έχει στρατιωτικές αρετές, να είναι άξιος ρήτορας⁴².

Στο τέταρτο βιβλίο, γίνεται και μια σημαντική αναφορά για το θέμα της θρησκείας. Ο Μακιαβέλι αποδίδει μεγάλη σημασία στον θρησκευτικό όρκο των στρατιωτών, διότι ο φόβος της θεϊκής τιμωρίας τους κρατά μακριά από τα λάθη στη μάχη⁴³.

Μία ακόμη σημαντική θέση του Μακιαβέλι που διατυπώνεται στο κείμενο αυτό,

---

34. ό.π., κεφ. ΙΓ', σελ. 82

35. ό.π., κεφ. ΙΑ', σελ. 73

36. Ο Ηγεμόνας, ΙΔ', 84

37. Ο Ηγεμόνας, ΙΔ', 86

38. Niccolò Machiavelli, «Η Τέχνη του Πολέμου» στο *Έργα*, τ. Β', μτφρ Τάκης Κονδύλης, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα:1984, Προοίμιο, σελ. 31-32

39. ό.π., Βιβλίο Ι, σελ. 44

40. ό.π., σελ., 43

41. ό.π., σελ. 42 και 51

42. ό.π., Βιβλίο ΙV, σελ. 93

43. Αυτ.

αφορά το μοίρασμα της λείας μετά από μία επιτυχημένη στρατιωτική εκστρατεία. Δεν θα πρέπει να τη μοιράζονται οι στρατιώτες, αλλά να μένει όλη προς όφελος τους δημοσίου⁴⁴.

Συνοψίζοντας, ο Μακιαβέλι, θέτει ως θεμέλιο της ηγεμονίας το ισχυρό αμιγώς εθνικό στράτευμα βασιζόμενο στον λαό, το οποίο δρα υπό τις εντολές του ηγεμόνα. Επίσης, σημαντική είναι η θέση που υποστηρίζει ότι ο συγκροτημένος από τον λαό στρατός, θα πρέπει να διαθέτει τα υλικά κέρδη της στρατιωτικής νίκης στο δημόσιο, δηλαδή στο σύνολο του λαού.

2.3.3. Ο νέος ηγεμόνας

Μετά από την παρουσίαση των θέσεών του για τις ηγεμονίες και τον στρατό, ο φλωρεντινός στοχαστής προχωρά στην ουσία του κειμένου. Από το κεφάλαιο ΙΕ' και έπειτα μιλά για τον νέο ηγεμόνα, που θα κυβερνήσει σε μια νέα ηγεμονία με στόχο την πραγμάτωση της ιταλικής ενοποίησης. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, το ιδανικό πρόσωπο που θα κατάφερνε να συγκροτήσει τη διηρημένη Ιταλία σε κράτος θα ήταν ο Καίσαρ Βοργιάς⁴⁵ του οποίου την πορεία ο Μακιαβέλι μελέτησε ενδελεχώς. Ο πρόωγός του θάνατος αναγκάζει τον Μακιαβέλι να αναζητήσει σε έναν άλλο άνδρα το πρόσωπο εκείνο που θα γίνει ο ηγεμόνας του ενιαίου ιταλικού κράτους.

2.3.4. Μία νέα πολιτική ηθική

Αφού, λοιπόν, καμία από τις ήδη υπάρχουσες μορφές ηγεμονιών δεν είναι η κατάλληλη για να εκπληρώσει τον σκοπό του, τότε κανένας ηγεμόνας δεν μπορεί να φέρει εις πέρας την ιταλική ενοποίηση. Η λύση είναι η δημιουργία ενός νέου τύπου πολιτικού άνδρα, ο οποίος θα κυβερνήσει μια νέα ηγεμονία. Προκειμένου να καταστεί αυτό δυνατό, θα πρέπει ο νέος ηγεμόνας να είναι φορέας μίας σειράς πολιτικών καινοτομιών.

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να αποτινάξει τα μεσαιωνικά δεσμά, όπως οι κληρονομικές μοναρχίες και εκκλησιαστικές ηγεμονίες⁴⁶, για τις οποίες έχει ήδη ασκήσει κριτική στα κεφάλαια Β' και ΙΑ' αντίστοιχα.

Μία κεντρική θέση της μακιαβελιανής σκέψης, που είχε προκαλέσει έντονες αντιδράσεις στους συγχρόνους του, ήταν η θέση του για την Εκκλησία. Στο κεφάλαιο Γ' του *Ηγεμόνα* υποστηρίζει ότι, για να λειτουργήσει το κράτος, θα πρέπει να παραχωρηθεί μικρή ισχύς στην Εκκλησία⁴⁷. Οι πολιτικές αξιώσεις της Εκκλησίας συνιστούν εμπόδιο στο έργο της πολιτικής αναμόρφωσης⁴⁸ και είναι ένας από τους

---

44. ό.π., Βιβλίο V, σελ. 95

45. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, ό.π., κεφ. Η', σελ. 56

46. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα: 2007, σελ. 50

47. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, ό.π., κεφ. Γ', σελ. 29

48. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές ...*, ό.π., σελ. 52

παράγοντες που έχουν κρατήσει την Ιταλία στάσιμη.

Εκτός, από την Εκκλησία, στο στόχαστρο του Μακιαβέλι μπαίνει και η θρησκεία. Εκείνη την περίοδο η έννοια της ηθικής ήταν ταυτισμένη με τη χριστιανική ηθική. Ο Μακιαβέλι αμφισβητεί τη σύζευξη της πολιτικής με τη θρησκεία⁴⁹. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει στις *Διατριβές*, η θρησκεία αποτελεί έναν από τους ενοποιητικούς παράγοντες μιας κοινωνίας. Επομένως, δεν απορρίπτει τη θρησκεία εξ ολοκλήρου, αλλά θεωρεί πως είναι χρήσιμη μόνο όταν υποτάσσεται στην πολιτική και λειτουργεί προς το συμφέρον του συλλογικού οφέλους.

Έτσι λοιπόν, ο φλωρεντινός στοχαστής διαχωρίζει πλήρως τις αναγκαιότητες της πολιτικής πράξης από τις επιταγές της τρέχουσας, συμβατικής ηθικής⁵⁰. Ο ίδιος αναγνωρίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης της ηθικής στο πεδίο της πολιτικής, όχι όμως μιας ηθικής που αναφέρεται σε κάτι μεταφυσικό και αφηρημένο και καθορίζει εκείνη την πολιτική πράξη. Ο ίδιος αντιπροτείνει τη δημιουργία μίας νέας πολιτικής ηθικής. Η νέα αυτή ηθική, όπως θα δούμε παρακάτω, θα πρέπει να διέπει το σύνολο της ηγεμονίας, δηλαδή και τον ηγεμόνα και τον λαό.

2.3.5. Ο λαός

Ο ηγεμόνας αυτός είναι ένα χαρισματικό πρόσωπο που θα αναλάβει να ενώσει τον λαό και εν προκειμένω τον ιταλικό λαό. Μία από τις καινοτομίες του Μακιαβέλι στη θεωρία του περί ηγεμόνα είναι ο εξέχων ρόλος που διαδραματίζει ο λαός. Για τον λόγο αυτό, αναφέρεται στον χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης και στα όριά της. Οι άνθρωποι ανά τους αιώνες, όπως υποστηρίζει, συμπεριφέρονται εγωιστικά, κοιτούν το δικό τους συμφέρον, βλάπτουν όταν φοβούνται ή μισούν, αγαπούν με τη δική τους ελεύθερη βούληση και φοβούνται με τη βούληση του ηγεμόνα, είναι φιλάργυροι, πολλές φορές υποκριτές και έχουν την τάση να μιμούνται, καθώς τους απασχολεί πιο πολύ το φαίνεσθαι από το είναι⁵¹.

Οι άνθρωποι αλλάζουν εύκολα τον ηγεμόνα τους για να βελτιώσουν τη ζωή τους κι αυτό τους οδηγεί να πάρουν τα όπλα εναντίον του προηγούμενου ηγεμόνα⁵². Οι άνθρωποι, όπως τους περιγράφει ο Μακιαβέλι, είναι οι α-δέσποτοι άνθρωποι που σπάζουν τα δεσμά των καταναγκασμών και αντιτίθενται στην παραδοσιακή κοινωνία⁵³.

Θα πρέπει, λοιπόν, ο ηγεμόνας να γνωρίζει τα χαρακτηριστικά της φύσης των ανθρώπων και με βάση αυτά να επιχειρήσει να τους “δαμάσει”. Ο ηγεμόνας θα κληθεί να αναλάβει τον ρόλο του διαμορφωτή του λαού. Για αυτόν τον λόγο, θα πρέπει να διαθέτει *virtù* (αρετή), μία έννοια που εντοπίζεται στα κεφάλαια που

---

49. ό.π., σελ. 49

50. ό.π., σελ. 49-50

51. Janet Coleman, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης*, τ. Β'. μτφρ Γιώργος Ε. Χρηστίδης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα: 2006, σελ. 497-498 και 500

52. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, ό.π., κεφ. Γ', σελ. 20

53. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές ...*, ό.π., σελ. 50

έχουμε ήδη εξετάσει, αλλά και στο σύνολο του έργου του Μακιαβέλι. Ο Μακιαβέλι προσδίδει στην έννοια αυτή διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά της εποχής, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα.

2.3.6. Ο μακιαβελικός Κένταυρος

Για να αντιμετωπίσει ο ηγεμόνας τον λαό, θα πρέπει να συγκεντρώνει στο πρόσωπό του τις απαραίτητες ικανότητες. Ο Μακιαβέλι αφιερώνει μια σειρά από κεφάλαια για να δείξει πως θα πρέπει να παρουσιάζει τον εαυτό του στον λαό, με δεδομένο ότι οι άνθρωποι έχουν από τη φύση τους τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Είναι σημαντικό, ο ηγεμόνας να μπορεί να μην είναι καλός⁵⁴ και παράλληλα να θεωρείται ενάρετος από τον λαό. Επίσης, θα πρέπει να ντρέπεται για τα ελαττώματα που θα τον έκαναν να χάσει την εξουσία, και όχι για αυτά που θα τον έκαναν να τη διατηρήσει. Επιπλέον, θα έπρεπε να ντρέπεται και για ένα προτέρημα που θα τον οδηγούσε στην απώλεια της εξουσίας⁵⁵.

Στη συνέχεια, ο ηγεμόνας πρέπει να θεωρείται γενναιόδωρος υπό προϋποθέσεις⁵⁶. Η γενναιοδωρία είναι αναγκαία όταν κάποιος σκοπεύει να γίνει ηγεμόνας, είναι όμως επιζήμια όταν είναι ήδη. Στη δεύτερη περίπτωση, μπορεί στην αρχή να φανεί τσιγκούνης, όμως έτσι θα αυξηθούν τα έσοδα και θα μπορέσει στην πορεία να φανεί γενναιόδωρος⁵⁷. Τα έσοδα δε θα πρέπει να είναι υπερβολικά, καθώς μπορεί να θεωρηθεί αξιολύπητος και μισητός, ενώ η λιτότητα μπορεί να του προσδώσει κακή φήμη, όμως δε θα τον κάνει μισητό στον λαό⁵⁸.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που θα πρέπει να φαίνεται ότι έχει ο ηγεμόνας είναι ο συνδυασμός σκληρότητας και ευσπλαχνίας⁵⁹. Στη συνέχεια του κεφαλαίου, περιγράφει τη σχέση που θα πρέπει να δημιουργήσει με τον λαό και τα αισθήματα που θα πρέπει να τρέφει ο λαός για εκείνον και ποια θα πρέπει να αποφύγει. Ο λαός θα πρέπει να αγαπά και να φοβάται τον ηγεμόνα, αν όμως πρέπει να επιλέξει ένα από τα δύο, προτιμότερος είναι ο φόβος⁶⁰. Η επιλογή αυτή του Μακιαβέλι σχετίζεται με την αντίληψή του για την ανθρώπινη φύση. Όπως τονίζει, η ανθρώπινη φύση είναι κακή⁶¹ (), όταν ο κίνδυνος πλησιάζει τους ανθρώπους, αυτοί γυρνούν την πλάτη. Άρα, το αίσθημα που θα χαλιναγωγήσει αυτές τις ανθρώπινες αδυναμίες είναι ο φόβος. Εξίσου σημαντικό, είναι και το αίσθημα που θα πρέπει να αποφύγει ο

---

54. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, ό.π., κεφ. ΙΕ', σελ. 87

55. ό.π., σελ. 88

56. ό.π., κεφ. ΙΣΤ', σελ. 89

57. ό.π., σελ. 90

58. ό.π., σελ. 91

59. ό.π., κεφ. ΙΖ', σελ. 91

60. ό.π., σελ. 92

61. Αυτ.

ηγεμόνας, το οποίο είναι το μίσος⁶², γιατί σε αυτήν την περίπτωση σημαίνει πως έχουν απωλέσει την υποστήριξη του λαού.

Στο επόμενο κεφάλαιο, ο Μακιαβέλι αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους πρέπει να πολεμά ο ηγεμόνας, με τους νόμους και με τη βία. Οι νόμοι προσιδιάζουν στους ανθρώπους και η βία στα θηρία. Ο ηγεμόνας θα πρέπει να έχει την ικανότητα να διακρίνει πότε θα πολεμήσει σαν άνθρωπος και πότε σαν θηρίο, αφού θα του χρειαστούν και τα δύο όσο κυβερνά⁶³. Στην περίπτωση που επιλέξει να δράσει σαν θηρίο, θα κληθεί να επιλέξει ανάμεσα στο λιοντάρι, που τρομάζει τους λύκους, και στην αλεπού, που μυρίζεται τις παγίδες. Οι ιδιότητες της αλεπούς συσχετίζονται με την τέχνη της εξαπάτησης και είναι αναγκαίο ο ηγεμόνας να μπορεί να είναι ψεύτης και υποκριτής. Ο ηγεμόνας, δηλαδή, είναι καλό να κατέχει τις πέντε σημαντικές ικανότητες που θέλει ο λαός, να είναι σπλαχνικός, έντιμος, ειλικρινής, ανθρώπινος και ευσεβής. Αν όμως δεν τις έχει, είναι απαραίτητο να φαίνεται ότι τις έχει, γιατί οι άνθρωποι από τη φύση τους κρίνουν περισσότερο αυτό που φαίνεται, παρά αυτό που είναι ή κάνει κάποιος⁶⁴.

Ο Μακιαβέλι εστιάζει στις ιδιότητες της αλεπούς και αφιερώνει και το επόμενο κεφάλαιο στη δημόσια εικόνα του ηγεμόνα, αφού σε αυτή δίνουν σημασία οι άνθρωποι. Όπως προανέφερε, ο ηγεμόνας θα πρέπει να αποφεύγει το λαϊκό μίσος και να φοβάται δύο πράγματα: τις συνωμοσίες στο εσωτερικό και τους ισχυρούς ξένους στο εξωτερικό⁶⁵. Για αυτόν τον λόγο, θα πρέπει να κρατά τον λαό ευχαριστημένο στο εσωτερικό⁶⁶ και να έχει δημιουργήσει έναν ισχυρό στρατό για τις εξωτερικές απειλές. Επιπλέον, τονίζει πως σήμερα είναι περισσότερο αναγκαία η ικανοποίηση του λαού, παρά του στρατού, επειδή ο λαός έχει μεγαλύτερη δύναμη⁶⁷.

Η ανάγκη ισχυροποίησης της δημόσιας εικόνας του ηγεμόνα διαφαίνεται και στο κεφάλαιο για τα φρούρια, καθώς εστιάζει στη γνώμη του λαού για εκείνον, παρά για τη χρησιμότητα της στρατιωτικής οχύρωσης. Η θέση του Μακιαβέλι είναι πως η απόφαση του ηγεμόνα για τα φρούρια θα πρέπει να ληφθεί με βάση τη γνώμη του λαού για εκείνον. Αν φοβάται πιο πολύ τον λαό, τότε χρειάζεται να χτίσει φρούρια, αν όμως φοβάται περισσότερο τους ξένους, δεν είναι απαραίτητο, διότι το ισχυρότερο φρούριο είναι να μην τον μισεί ο λαός⁶⁸. Στο κεφάλαιο αυτό επίσης αναφέρει ένα ζήτημα το οποίο θα δούμε στις *Διατριβές*, δηλαδή τις διχόνοιες στο εσωτερικό του

---

62. ό.π., σελ. 95

63. ό.π., κεφ. ΙΗ', σελ. 96

64. ό.π., σελ. 98

65. ό.π., κεφ. ΙΘ', σελ. 100

66. ό.π., σελ. 102

67. ό.π., σελ. 110. Χρησιμοποιώντας ένα ακόμη ιστορικό παράδειγμα, επισημαίνει, ωστόσο, ότι αυτό δεν ισχύει για τον σουλτάνο.

68. ό.π., κεφ. Κ', σελ. 117

κράτους⁶⁹.

Ο ηγεμόνας θα πρέπει να κάνει μια σειρά από πράγματα, που θα βελτιώσουν τη δημόσια εικόνα του, για να χαίρει της λαϊκής εκτίμησης. Αρχικά, θα πρέπει να λειτουργεί ως παράδειγμα διεξάγοντας μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά και με πράξεις στην εσωτερική πολιτική⁷⁰. Επίσης, θα πρέπει να δηλώσει ρητώς ποιον υποστηρίζει στους πολέμους μεταξύ γειτόνων, αφού η επιλογή της ουδετερότητας μπορεί να αποβεί καταστροφική⁷¹, ενώ όταν ο ίδιος πρόκειται να πολεμήσει, εν πρέπει να επιλέγει ισχυρότερους από αυτόν συμμάχους⁷². Τέλος, ο Μακιαβέλι επαναλαμβάνει την πάγια θέση του, ότι ο ηγεμόνας πρέπει να δείχνει ότι είναι λάτρης των αρετών⁷³.

Η ικανότητα και η αξία ενός ηγεμόνα φαίνεται και με την επιλογή των σωστών υπουργών, γιατί οι σωστές επιλογές του προσδίδουν κύρος και ο λαός τον εκτιμά ως σώφρονα⁷⁴. Αντίθετα, αυτό που θα πρέπει να αποφύγει είναι να επιλέξει κόλακες, αφού δεν πρόκειται πότε να είναι σίγουρος ότι του λένε την αλήθεια. Η επιλογή συνετών ανδρών θα τον βοηθήσει στο να δεχτεί καλές συμβουλές, όμως αυτό ισχύει μέχρι ένα όριο. Οι καλές συμβουλές πρέπει να απορρέουν από τη σύνεση του ηγεμόνα και όχι το αντίθετο⁷⁵.

Ο Μακιαβέλι στο κεφάλαιο ΚΔ', το οποίο είναι και το τελευταίο για τις ικανότητες του ηγεμόνα, εξηγεί γιατί επέλεξε αυτήν την εκτενή αναφορά (εννέα κεφάλαια, ΙΕ' – ΚΓ') στη δημόσια εικόνα του ηγεμόνα. Όπως υποστηρίζει, οι πράξεις ενός νέου ηγεμόνα παρατηρούνται περισσότερο από ότι ενός κληρονομικού⁷⁶ και εφόσον ο στόχος του είναι η δημιουργία μιας νέας ηγεμονίας που θα κυβερνηθεί από ένα νέο πρόσωπο, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο πως φαίνεται. Ο ηγεμόνας, λοιπόν, θα πρέπει να θεμελιώσει έναν ισχυρό σύνδεσμο με τον λαό, ακόμα και αν πρόκειται για μία μη πραγματική εικόνα. Το βασικό του μέλημα θα πρέπει να είναι η ικανοποίηση του λαού, ειδάλως θα οδηγηθεί στην καταστροφή.

Στο σημείο αυτό βλέπουμε ένα σημαντικό στοιχείο της μακιαβελιανής σκέψης, τη σχέση σκοπών και μέσων στην πολιτική πράξη⁷⁷. Η αρετή του ηγεμόνα συμπυκνώνεται στις ιδιότητές του ως άνθρωπος και θηρίο. Η επιβολή του στο λαό θα πρέπει να επιτευχθεί με κάθε μέσο, προκειμένου να αποφευχθεί το μίσος και να επιτευχθεί η ικανοποίηση του κόσμου. Η βία, δηλαδή, αποτελεί καθοριστικό

---

69. ό.π., σελ. 115

70. ό.π., κεφ., ΚΑ', σελ 119-120

71. ό.π., σελ. 121

72. ό.π., σελ. 122

73. Αυτ.

74. ό.π., κεφ. ΚΒ', σελ. 124

75. ό.π., κεφ. ΚΓ', σελ. 128

76. ό.π., κεφ. ΚΔ', σελ. 128

77. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές ...*, ό.π., σελ. 50

συστατικό της πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, ο ηγεμόνας θα πρέπει να είναι συνετός και να μην τη χρησιμοποιεί αλόγιστα, για να μην απωλέσει τη λαϊκή εύνοια.

2.3.6. Η τύχη

Μετά την εκτενή παρουσίαση της αρετής, ο Μακιαβέλι αναφέρεται στην τύχη (fortuna) σε ένα μόνο κεφάλαιο, στο ΚΕ'. Η τύχη έχει κατά κανόνα θετική διάσταση, δεν πρόκειται για την τύχη με την έννοια της μοίρας, όπως γινόταν αντιληπτή στον Μεσαίωνα, αλλά συσχετίζεται με αυτή της ιστορικής συγκυρίας. Κρίνει τις μισές από τις ανθρώπινες πράξεις και δεν είναι δυνατό σε καμία περίπτωση να εκμηδενιστεί η ελεύθερη βούληση⁷⁸.

Λαμβάνει μεταφυσική διάσταση μόνο όταν αναφέρεται ως κάτι αρνητικό, όπως στην περίπτωση της θανατηφόρας ασθένειας του Καίσαρα Βοργία. Ο ηγεμόνας θα πρέπει να πορεύεται μαζί της, αλλά και να την δαμάζει, όπως κάνει ένας άνδρας σε μια γυναίκα⁷⁹ (). Σε κάθε περίπτωση, όμως, η τύχη δρα παραπληρωματικά της αρετής, καθώς η δεύτερη είναι το απαραίτητο χαρακτηριστικό για την πολιτική πορεία του ηγεμόνα. Η θέση αυτή, σχετικά με τη βαρύνουσα σημασία της αρετής, έχει ήδη επισημανθεί από τα πρώτα κεφάλαια: στις νεοσύστατες που κατακτώνται με τα όπλα και την ικανότητα του κατακτητή⁸⁰ και στις δημοκρατικές ηγεμονίες⁸¹.

Αυτό που συμβολίζει η τύχη είναι η παντοδυναμία της αλλαγής και η έξωθεν εξάρτηση, εν αντιθέσει με την αρετή που συμβολίζει την αυτονομία και τη σταθερότητα.

Μετά την έκθεση των βασικών θέσεων του *Ηγεμόνα*, θα γίνει μία σύντομη παρουσίαση των κεντρικών θέσεων των *Διατριβών*.

2.4. Οι Διατριβές

Οι *Διατριβές*, που γράφτηκαν μεταξύ 1513 και 1518, είναι η άμεση νοηματική συνέχεια του *Ηγεμόνα*. Αφού έχει εκθέσει τον στόχο του, τον τρόπο πραγμάτωσής του, τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχει ο νέος ηγεμόνας και τους τρόπους με τον οποίους θα εγκαθιδρυθεί η νέα ηγεμονία, στις *Διατριβές* για τον Τίτο Λίβιο, ορίζει τα στοιχεία εκείνα που θα καταστήσουν αυτή τη νέα ηγεμονία βιώσιμη και σε κάποια σημεία επαναδιατυπώνει θέσεις που είχε υποστηρίξει στον *Ηγεμόνα*. Η μεθοδολογία των *Διατριβών* είναι ίδια με αυτή του *Ηγεμόνα*, δηλαδή παρουσίαση ιστορικών παραδειγμάτων και στη συνέχεια έγκριση ή απόρριψη κατόπιν επιχειρηματολογίας. Τα κράτη με τα οποία θα ασχοληθεί, είναι αυτά που η αρχή τους

---

78. Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, ό.π., κεφ. ΚΕ', σελ. 130

79. ό.π., σελ. 134

80. ό.π., κεφ. ΣΤ', σελ. 39

81. ό.π., κεφ. Θ', σελ. 60

δεν γνώρισε καμία εξωτερική δουλειά, είτε ηγεμονίες, είτε δημοκρατίες⁸².

Τονίζει πως οι δημοκρατίες που εγκαθιδρύθηκαν από έναν είναι τυχερές και πως μόνο ένας είναι αυτός που θα οργανώσει το πολίτευμα⁸³. Επίσης, υποστηρίζει πως βασική προϋπόθεση της ηγεμονίας είναι οι νόμοι και οι θεσμοί, και ότι ο ηγεμόνας θα πρέπει να χαίρει της εκτίμησης του λαού. Συνεπώς, η μόνη μορφή διακυβέρνησης που απορρίπτει χωρίς εξαιρέσεις είναι αυτή της τυραννίας, καθώς στην περίπτωση αυτή ο ηγεμόνας είναι ένας δυνάστης, που χρησιμοποιεί αλόγιστα τη βία, ενεργεί μόνο υπέρ του προσωπικού του συμφέροντος και δε λαμβάνει υπόψιν του τον λαό.

Ο Μακιαβέλι αντιλαμβάνεται πως δεν αρκεί μόνο η εγκαθίδρυση της νέας αυτής ηγεμονίας υπό το πρόσωπο του ηγεμόνα, αλλά θα πρέπει να έχει διάρκεια. Επομένως, αυτά που χρειάζεται είναι οι νόμοι και οι θεσμοί, η ελευθερία, η εξάλειψη της διαφθοράς και της ανισότητας, ένας ισχυρός στρατός αποτελούμενος από τους πολίτες της και πάνω από όλα ένας ενωμένος λαός χωρίς διχόνοιες.

Ο Μακιαβέλι, βέβαια, δεν απορρίπτει *a priori* τις εσωτερικές συγκρούσεις, καθώς αναγνωρίζει ότι σε κάθε πολιτεία υπάρχουν κοινωνικές ομάδες με αντικρουόμενα συμφέροντα, ο λαός και οι ευγενείς. Ο πολίτης της Φλωρεντίας στις *Διατριβές* προσφέρει μια σημαντικότερη μαρτυρία για τις ταξικές αντιπαραθέσεις στην αστική προβιομηχανική κοινωνία⁸⁴.

Οι συγκρούσεις αξιολογούνται θετικά ή αρνητικά, αναλόγως με τον σκοπό και την τελική έκβασή τους. Αν ο στόχος είναι η διαίωνιση της διχόνοιας, τότε θεωρούνται καταστροφικές, καθώς ο μεγαλύτερος εχθρός ενός κράτους είναι η διαφθορά. Η διαφθορά δυναμιτίζει το συλλογικό πνεύμα και οξύνει τους κοινωνικούς αγώνες που υπονομεύουν την ενότητα και την ανεξαρτησία της πολιτείας⁸⁵.

Αν, από την άλλη, ο στόχος των συγκρούσεων είναι η ελευθερία, η άμβλυνση των ανισοτήτων και το όφελος των πολλών, τότε θεωρούνται αξιέπαινες. Ο Μακιαβέλι εξαιρεί το μεγαλείο της αρχαίας Ρώμης, εν αντιθέσει προς τη διαφθορά της Φλωρεντίας⁸⁶ και ασκεί κριτική στους επικριτές της ότι δεν αναλογίζονται ότι στις δημοκρατίες υπάρχουν δύο αποκλίνουσες μεταξύ τους τάξεις και οι νόμοι που γίνονται για χάρη της ελευθερίας πηγάζουν από αυτήν τη σύγκρουση. Η σύγκρουση μεταξύ λαού και Συγκλήτου οδήγησε τη Ρώμη στην τελειότητα, ο ταξικός ανταγωνισμός απέφερε οφέλη, αφού συγκράτησε την οίηση των ευγενών, δίνοντας ένα κομμάτι εξουσίας στον λαό. Οι επικριτές, που καταδικάζουν τη σύγκρουση,

---

82. Niccolò Machiavelli, «Διατριβές για τον Τίτο Λίβιο» στο *Έργα*, τ. Α', μτφρ Τάκης Κονδύλης, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα: 1984, Βιβλίο I, κεφ. II, σελ. 291

83. *ό.π.*, σελ. 292

84. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές ...*, *ό.π.*, σελ 50

85. Machiavelli, «Διατριβές ...», *ό.π.*, κεφ. XVII, σελ. 330

86. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές ...*, *ό.π.*, σελ 51

καταδικάζουν ταυτόχρονα και τον κύριο λόγο γιατί η Ρώμη έμεινε ελεύθερη⁸⁷.

Ο φαύλος κύκλος της εσωτερικής σύγκρουσης, διχόνοιας, ανισότητας και διαφθοράς, οδηγεί στην αμφισβήτηση του ηγεμόνα. Η διασάλευση της εξουσίας του ηγεμόνα μπορεί να έχει ως επακόλουθο την οργάνωση συνωμοσιών εναντίον του, για τις οποίες ο Μακιαβέλι υποστηρίζει ότι προέρχονται κατά κανόνα από το λαϊκό μίσος και αποτελούν επομένως τον μεγαλύτερο εχθρό του ηγεμόνα⁸⁸.

Ο λαός, λοιπόν, λαμβάνει κεντρική θέση στις *Διατριβές* και σε αρκετά σημεία του κειμένου υπερτερεί σε σχέση με τον ηγεμόνα και τους ευγενείς. Οι ηγεμόνες θα κερδίσουν πιο πολλά με μια συμμαχία με τον λαό, απ' ό,τι με τους ευγενείς και θεωρείται καλύτερος φρουρός της ελευθερίας από τους ευγενείς, γιατί αυτοί επιθυμούν να κυριαρχούν, ενώ ο λαός έχει μόνο την επιθυμία να μην κυριαρχείται, και έτσι έχει μια μεγαλύτερη λαχτάρα να ζει ελεύθερος. Οι πιο επικίνδυνοι για μια δημοκρατία είναι οι ευγενείς, γιατί αυτοί που κατέχουν πολλά, προκαλούν καταστάσεις με την επιρροή τους. Ο λαός, που δεν έχει όσα έχουν οι ευγενείς, θέλει μόνο να μην καταπιέζεται⁸⁹.

Στην περίπτωση, λοιπόν, που η εξουσία του ηγεμόνα διασαλευτεί, κινδυνεύει άμεσα να ανατραπεί από τις συνωμοσίες των αντιπάλων του. Ο μόνος τρόπος για να τη διατηρήσει είναι να έχει ο ίδιος αρετή και τύχη, αλλά και να κερδίσει εκ νέου τη λαϊκή εύνοια.

Η τοποθέτηση αυτή του Μακιαβέλι είναι σημαντική, καθώς δεν εναποθέτει άνευ όρων την εξουσία στον ηγεμόνα, αλλά τονίζει πως είναι αναγκαία η λαϊκή συναίνεση, η οποία δεν πρέπει ποτέ να θεωρείται δεδομένη. Ο λαός είναι αυτός που μπορεί να κρατήσει έναν ηγεμόνα στην εξουσία και να τον ανατρέψει. Η συνεισφορά αυτή του Μακιαβέλι, συνιστά τομή στη σύγχρονη πολιτική σκέψη, καθώς ο λαός γίνεται για πρώτη φορά κεντρικός παίκτης στο πολιτικό παιχνίδι.

---

87. John M. Najemy, «Society, Class and state in Machiavelli's Discourses in Livy», στο *The Cambridge Companion to Machiavelli*, Cornell University, New York: 2010, σελ. 104

88. Machiavelli, «Διατριβές ... », ό.π., Βιβλίο III, κεφ. IV , σελ. 465

89. Η θέση του Μακιαβέλι για τους ευγενείς έχει κατά πάσα πιθανότητα διαμορφωθεί ήδη από την περίοδο της πολιτικής του καριέρας, καθώς ήξερε για τα δεινά που είχαν προκαλέσει στη Φλωρεντία η αυθαιρεσία της εξουσίας των Μεδίκων.

Συνοπτικά

Ο Μακιαβέλι, λοιπόν, προτείνει μία εκ βάθρων αλλαγή για την πραγμάτωση του στόχου του: την απελευθέρωση της Ιταλίας και την ενοποίησή της. Ένας νέος ηγεμόνας, σε μία νέα ηγεμονία, που θα πρέπει να διαθέτει αρετή και τύχη για την επίτευξη των στόχων του. Θα πρέπει να κυβερνήσει με βάση την ηθική, όχι όμως με τη συμβατική ηθική της εποχής, αλλά με μία νέα, που θα θέτει στο επίκεντρο τον άνθρωπο και θα περιθωριοποιεί τις θρησκευτικές δοξασίες και τους άγραφους νόμους. Η νέα αυτή ηθική συνδέει τους σκοπούς με τα μέσα, τα οποία καθαγιαζονται, όταν ο σκοπός είναι το κοινό συμφέρον της ηγεμονίας. Η χρήση βίας είναι θεμιτή, όταν ασκείται με γνώμονα το συλλογικό όφελος και με σύνεση (οικονομία της βίας).

Ουσιαστικός είναι και ο ρόλος του λαού, ο οποίος είναι ο έτερος παίκτης. Είναι καθήκον του ηγεμόνα να τον διαμορφώσει, αλλά και να τον ικανοποιεί με τις πράξεις του. Στην περίπτωση που αδικηθεί από τον ηγεμόνα, είναι απολύτως θεμιτή η εξέγερσή του, αφού ο στόχος του θα είναι να αμβλύνει την ανισότητα και να διατηρήσει την ενότητα. Ο Μακιαβέλι αναγνωρίζει την ύπαρξη ταξικών συγκρούσεων στην αστική προβιομηχανική κοινωνία και συναινεί στη διεξαγωγή τους. Η μόνη περίπτωση που δεν εγκρίνει τις εσωτερικές ταραχές, είναι όταν στοχεύουν στην ανισότητα και στη διαρκή αστάθεια.

Το τρίτο βασικό συστατικό της νέας ηγεμονίας είναι ο στρατός. Η σύνθεσή του είναι αδιαπραγμάτευτα εθνική, αντίθετα με τη συνήθεια της εποχής του να χρησιμοποιούνται μισθοφόροι. Οι στρατιώτες πρέπει να προέρχονται από τον λαό, να λογοδοτούν στον λαό και να καθοδηγούνται από τον ηγεμόνα.

Ένα μεθοδολογικό σχόλιο: ο Μακιαβέλι στη μελέτη του αντλεί παραδείγματα από την ιστορία, που τον βοηθούν να οργανώσει και να συγκροτήσει το επιχείρημα του, δηλαδή το κείμενό του δεν είναι αμιγώς θεωρητικό.

Τέλος, μία σημαντική παρατήρηση που πρέπει να κάνουμε, είναι ότι, στο έργο του, η οικονομία είναι σχεδόν απύσχα, δεδομένης μάλιστα και της συγκυρίας της Φλωρεντίας, μία πόλη που γνώρισε μεγάλη οικονομική άνθιση και εμπορική ανάπτυξη την εποχή που έζησε ο Μακιαβέλι.

3. Ο Νέος Ηγεμόνας του Γκράμσι

3.1. Αντόνιο Γκράμσι – Ιστορικό πλαίσιο και βιογραφία

Γεννημένος τέσσερις αιώνες μετά, ο Γκράμσι έζησε σε μία εξ ολοκλήρου διαφορετική ιστορική περίοδο από εκείνη του Μακιαβέλι. Η εποχή της φεουδαρχίας είχε παρέλθει, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ήταν ο κυρίαρχος στα δυτικά κράτη, οι ιδέες του μαρξισμού είχαν αρχίσει να διαδίδονται και το όραμα του Μακιαβέλι, αυτό της ιταλικής ενοποίησης (εφεξής Risorgimento), είχε εκπληρωθεί.

Γεννιέται το 1891 στην πόλη Άλες της Σαρδηνίας υπό αντίξοες συνθήκες λόγω προβλημάτων υγείας και ζει εκεί μέχρι τα 20 του, όταν κερδίζει υποτροφία και εισέρχεται στο πανεπιστήμιο του Τορίνο. Το αντικείμενο σπουδών του είναι η φιλολογία και ο ίδιος δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γλωσσολογία. Στο ίδιο πανεπιστήμιο στο τμήμα της νομικής φοιτά επίσης ο φίλος του και μετέπειτα συναγωνιστής του Παλμίρο Τολιάτι⁹⁰.

Τα ενδιαφέροντά του δεν περιορίζονται μόνο στη γλωσσολογία, αλλά ασχολείται με τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και τη μελέτη της μαρξιστικής σκέψης. Ξεκινά να εργάζεται ως δημοσιογράφος και δημοσιεύει πολιτικά κείμενα σε εφημερίδες. Το 1915 εντάσσεται στο επιτελείο της σοσιαλιστικής εφημερίδας *Il Grido del Popolo* (*Η κραυγή του λαού*)⁹² και το 1917 γίνεται εκδότης της⁹³, ενώ από το 1916 και μετά είναι θεατρικός κριτικός του περιοδικού *Avanti!* (*Εμπρός!*)⁹⁴.

Παράλληλα, ασχολείται ενεργά με την πολιτική και εντάσσεται στο Σοσιαλιστικό κόμμα (PSI), επηρεαζόμενος σαφώς και από την κατάσταση στο Τορίνο, μία βιομηχανική πόλη με μεγάλο αριθμό εργατών. Εκλέγεται γραμματέας του Σοσιαλιστικού κόμματος στο Τορίνο και ως μέλος του PSI, ο Γκράμσι ανήκει στην πτέρυγα των εργατικών συμβουλίων ή αλλιώς πολιτισμική πτέρυγα. Μαζί με την πολιτισμική πτέρυγα, οι κομμουνιστές του Μπορντίγκα και οι ρεφορμιστές Τουράτι αποτελούσαν την εσωκομματική αντιπολίτευση στην ηγεσία των μαξιμαλιστών του Σεράτι⁹⁵.

Το 1919, ξεκινά μαζί με τους συντρόφους Τολιάτι, Τερατσίνι και Τάσκα την έκδοση

---

90. Κουίντιν Χόαρ, Τζέφρι Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, μτφρ Δήμος Βεργής, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1980, σελ. 17

91. ό.π., σελ. 26-27

92. ό.π., σελ 33

93. Αντόνιο Γκράμσι, *Γράμματα από τη φυλακή*, μτφρ Δ. Ραυτόπουλος, Φ. Χατζιδάκη, εκδόσεις Ηριδανός, Χρονολόγιο, σελ. 15

94. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 94

95. Ντόναλντ Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, τ. Α'*, μτφρ Ελένη Αστερίου, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα: 2001, σελ. 163

της εφημερίδας *L' Ordine Nuovo (Η Νέα Τάξη)*⁹⁶, στην οποία εκφράζει, μεταξύ άλλων, τη θέση του για την ανάγκη δημιουργίας πυρήνων συνδικαλιστικής δράσης μέσω του σχηματισμού εργοστασιακών συμβουλίων.

Το πιο σημαντικό γεγονός της περιόδου αυτής ήταν η Κόκκινη Διετία (Biennio Rosso) μεταξύ 1919-1920, στην οποία ο Γκράμσι είχε ενεργό ρόλο. Επρόκειτο για ένα κύμα απεργιών, καταλήψεων εργοστασίων και μαζικών διαδηλώσεων που έλαβαν χώρα στη Βόρεια Ιταλία. Ο Γκράμσι μαζί με τον Μπορντίγκα υποστήριξαν αυτές τις κινητοποιήσεις, παρά τις μεταξύ τους επί μέρους διαφοροποιήσεις. Ωστόσο, η ηγεσία του PSI αποφάσισε να συνθηκολογήσει και έτσι οι εξεγέρσεις έληξαν με ουσιαστική νίκη των βιομηχάνων και εν γένει της αστικής τάξης⁹⁷.

Το 1921 στο Λιβόρνο, και μετά τις εσωτερικές αναταραχές, το PSI διασπάται και η αριστερή πτέρυγα, δηλαδή η πολιτισμική και η κομμουνιστική, δημιουργούν το Κομμουνιστικό Κόμμα (PCdI, ελληνικά ΚΚΙ). Το 1922 ο Μπορντίγκα βρίσκεται την ηγεσία του PCdI και το ίδιο έτος ο Μουσολίνι γίνεται πρωθυπουργός της Ιταλίας. Από εκείνη τη χρονιά και μετά, ξεκινά η σταδιακή δίωξη των μελών του ΚΚΙ από το φασιστικό καθεστώς. Στο ΚΚΙ, η τάση που υποστηρίζει ο Γκράμσι βρίσκεται ξανά στην αντιπολίτευση και ο ίδιος ασκεί κριτική στον μπορντιγκισμό. Την περίοδο της μπορντιγκιανής ηγεσίας, το ΚΚΙ οξύνει τις σχέσεις του με την Κομιντέρν και ο Μπορντίγκα συμμαχεί με τον Τρότσκι, ως άτυπη αντιπολίτευση στην κεντρική γραμμή.

Το 1924 η πολιτισμική πτέρυγα του κόμματος καταφέρνει να νικήσει τον μπορντιγκισμό και ο Γκράμσι γίνεται γενικός γραμματέας του ΚΚΙ, ενώ παράλληλα είναι βουλευτής του ιταλικού κοινοβουλίου. Εν μέσω του φασισμού και της κρίσης της ιταλικής Αριστεράς, ο Γκράμσι προσπαθεί να αναμορφώσει το ΚΚΙ και να αλλάξει την εσωτερική του οργάνωση, τη στοχοθεσία του και τον ρόλο του στο κοινωνικό γίνεσθαι. Ο στόχος του ήταν η δημιουργία μιας πλατιάς λαϊκής βάσης, που θα αποτελούνταν από την εργατική τάξη του Βορρά και τους αγρότες του Νότου, τους οποίους αντιλαμβάνονταν ως τις δύο κύριες εστίες κομμουνιστικής δράσης⁹⁷. Προώθησε ενεργά τη συγκρότηση εργοστασιακών επιτροπών, με σκοπό την κατάκτηση της πλειοψηφίας του προλεταριάτου⁹⁸ και στόχευσε στην αναγέννηση του συνδικαλιστικού κινήματος, ούτως ώστε να βρεθεί υπό τον έλεγχο του ΚΚΙ⁹⁹. Καταφέρνει, επίσης, την αποκατάσταση των σχέσεων με την Κομιντέρν και την αποδοχή της πειθαρχίας, κλείνοντας τον αντιδραστικό κύκλο της ηγεσίας του Μπορντίγκα¹⁰⁰, ενώ στα γραπτά του ασκεί κριτική στον Τρότσκι.

Τη χρονιά εκείνη, το κομμουνιστικό κίνημα ταρασσεται από τη δολοφονία του

---

96. Γκράμσι, *Γράμματα από τη φυλακή*, ό.π., σελ.

97. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 112

98. ό.π., σελ.103

99. ό.π., σελ. 110

100. ό.π., σελ. 99

βουλευτή Ματεότι από εντεταλμένους του Μουσολίνι¹⁰¹, γεγονός που έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου στα μέλη του κόμματος για την εκτράχυνση του καθεστώτος και των κατασταλτικών του μηχανισμών.

Το 1926 διεξάγεται στη Λυών το Γ' συνέδριο του ΚΚΙ και ο Γκράμσι δημοσιεύει μαζί με τον Τολιάτι τις *Θέσεις της Λυών*¹⁰², όπου εξηγεί την οργανωτική δομή, τα μέσα και τους σκοπούς του κομμουνιστικού κόμματος, ζητήματα τα οποία θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια.

Ωστόσο, την ίδια χρονιά, ο Μουσολίνι αποφασίζει την άρση της ασυλίας των βουλευτών, με αποτέλεσμα ο Γκράμσι να συλληφθεί και να φυλακιστεί¹⁰³ μαζί με άλλους συντρόφους με την κατηγορία της οργάνωσης ένοπλης εξέγερσης¹⁰⁴. Στη δίκη, ο εισαγγελέας ανακοίνωσε την απόφαση για την ποινή του: «πρέπει να σταματήσουμε για είκοσι χρόνια τον εγκέφαλο αυτόν να δουλεύει»¹⁰⁵.

Κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του, η οποία διήρκεσε μέχρι το τέλος της ζωής του, έγραψε μία σειρά πολιτικών κειμένων, γνωστά ως τα Τετράδια Φυλακής¹⁰⁶. Στις σημειώσεις *Για τον Μακιαβέλι...*, τις οποίες επεξεργαζόταν από το 1929 ως το 1935, επιχειρεί να αντλήσει στοιχεία για την οικοδόμηση του σύγχρονου κομμουνιστικού κόμματος.

Κλείνοντας το εισαγωγικό σημείωμα, κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούν τα τρία σημαντικά εμπόδια που συνάντησε ο Γκράμσι όσο έγραφε την περίοδο της φυλακής. Το πρώτο, αφορά στα γλωσσολογικά ζητήματα των Τετραδίων της Φυλακής. Ο Γκράμσι βρισκόταν στη φυλακή λόγω των ιδεολογικών του αντιλήψεων στη φασιστική Ιταλία του Μουσολίνι. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, στα γραπτά του να υπάρχουν ασάφειες, τα νοήματα πολλές φορές να υπαινίσσονται και κάποιοι όροι να εμφανίζονται κωδικοποιημένοι για την αποφυγή της λογοκρισίας¹⁰⁷. Έτσι, ο μαρξισμός εμφανίζεται ως φιλοσοφία της πράξης, το Κεφάλαιο ως Κριτική της πολιτικής οικονομίας, ο Μαρξ και ο Ένγκελς ως ο πρώτος και ο δεύτερος θεμελιωτής της φιλοσοφίας της πράξης και ο Τρότσκι ως Μπρονστάιν. Ένας δεύτερος περιορισμός, ήταν η απουσία επαφής με το τρέχον ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι και τις πολιτικές εξελίξεις. Για παράδειγμα, όσο ήταν φυλακισμένος, ο ηγέτης της

---

101. Γκράμσι, *Γράμματα από τη φυλακή*, ό.π., σελ. 25

102. Αντόνιο Γκράμσι, *Οι Θέσεις της Λυών*, μτφρ Δ. Περίσιου, Θ. Καμπαγιάννης, Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα: 2011, Εισαγωγή, σελ. 5

103. Chris Harman, Chris Bambery, *Αντόνιο Γκράμσι – Η ζωή και οι ιδέες ενός επαναστάτη*, Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα: 2007, σελ. 41

104. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 125

105 ό.π., σελ. 126

106. Αξίζει να σημειωθεί πως συνέχισε να γράφει και μετά τη λήξη της πολιτικής του θητείας. Εδώ μπορεί να γίνει ένας παραλληλισμός με τον φλωρεντινό φιλόσοφο, καθώς και εκείνος αφιερώθηκε στη συγγραφή κατά τη διάρκεια της απομόνωσης.

107. Harman, Bambery, *Αντόνιο Γκράμσι – Η ζωή και ...*, ό.π., σελ. 92

ΕΣΣΔ ήταν ο Ιωσήφ Στάλιν. Ο Γκράμσι άσκησε κριτική στην πολιτική του, όμως οι πληροφορίες που είχε ήταν περιορισμένες. Βεβαίως, έγραφε τα κείμενά του με βάση βιβλιογραφικές πηγές, οι οποίες όμως ήταν και αυτές περιορισμένες, επειδή δεν έφερναν πάντα όσα ζητούσε. Το τρίτο και τελευταίο σημείο αφορά την ήδη βεβαρυμένη από τα παιδικά του χρόνια φυσική κατάσταση, η οποία όσο προχωρούσαν τα χρόνια, επιδειωνόταν, επομένως, το έργο της συγγραφής κατέστη ιδιαίτερος δύσκολο.

Ο Γκράμσι, καταβεβλημένος από τα χρόνια προβλήματα υγείας που τον ταλαιπωρούσαν, απεβίωσε στην κλινική το 1937, αφήνοντας πίσω του σημαντικό έργο.

3.2. Το γκραμισιανό έργο

Το έργο του Γκράμισι είναι πλούσιο και εκτείνεται σε μια χρονική περίοδο που διαρκεί περίπου τρεις δεκαετίες. Τα κείμενά του, όσο ήταν ελεύθερος, ήταν τα άρθρα του στις εφημερίδες και έργα του, όπως *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα, Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης, Πολιτικά κείμενα – Η οικοδόμηση του Κομμουνιστικού Κόμματος και Οι θέσεις της Λυών*. Τα Τετράδια είναι φυλακής είναι έργα όπως: *Για τον Μακιαβέλι, Risorgimento, Οι διανοούμενοι, Ιστορικός υλισμός, Λογοτεχνία και Εθνική ζωή, Η οργάνωση της κουλτούρας και τα Γράμματα από τη φυλακή*.

Για τη συγγραφή της εργασίας χρησιμοποιήθηκε ένα μέρος αυτού του έργου. Το βάρος έχει δοθεί σαφώς στις σημειώσεις του *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, αλλά η έρευνα επεκτάθηκε και σε άλλα γραπτά του. Από τα πρώτα έργα του, έχουν αντληθεί στοιχεία από τα *Πολιτικά Κείμενα* και από τις *Θέσεις της Λυών*. Η μεγαλύτερη, όμως, αξιοποίηση του γκραμισιανού έργου έγινε κυρίως από τα Τετράδια της Φυλακής. Στις ενότητες που ακολουθούν, εντοπίζονται επιχειρήματα και τοποθετήσεις που έχουν εκφραστεί στα έργα: *Risorgimento, Οι διανοούμενοι, Ιστορικός υλισμός και Γράμματα από τη φυλακή*.

Στις επόμενες ενότητες, θα αναφερθούμε αρχικά σε κάποια σημεία που θα μας βοηθήσουν για την κατανόηση της γκραμισιανής σκέψης και στη συνέχεια θα γίνει η ανάλυση της οπτικής του Γκράμισι στο έργο του Μακιαβέλι .

3.3. Εναντίωση στην ουσιοκρατία

Ο Γκράμισι υποστηρίζει τη θέση πως τίποτα που ζούμε δεν είναι φυσικό¹⁰⁸, με την έννοια πως είναι προϊόν ιστορικών και κοινωνικών συσχετισμών. Αντιτίθεται σε κάθε είδους ντετερμινισμό, στην τελεολογική αντίληψη της ιστορίας, καθώς και σε υπερβατολογικές ερμηνείες της πραγματικότητας.

Εξηγεί πως, η εκάστοτε κοσμοθεωρία που γίνεται αντιληπτή ως αντικειμενική, είναι προϊόν της εκάστοτε κρατούσας φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία είναι και αυτή ιστορικά καθορισμένη¹⁰⁹ και ως τέτοια είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική. Η θεωρία με την πράξη είναι αλληλένδετες, εφόσον δεν υπάρχει κάποια αϊστορική, υπερβατική αλήθεια, αλλά μία διαλεκτική σχέση μεταξύ των δύο.

Αντίθετα με τον Μακιαβέλι, δεν υποστηρίζει πως οι άνθρωποι έχουν χαρακτηριστικά που καθορίζονται από τη φύση τους, αλλά πως είναι καθορισμένοι ιστορικά. Ο άνθρωπος καθορίζεται από τις συνθήκες της εποχής του και τις κρατούσες αντιλήψεις και μέσω αυτών διαμορφώνεται η λεγόμενη “κοινή λογική”. Σύμφωνα με τον Γκράμισι, η κοινή λογική δεν είναι τίποτα άλλο παρά το σύνολο των αντιλήψεων

---

108. Αντόνιο Γκράμισι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, μτφρ Φ. Κ. (Φιλίνης Κώστας), εκδόσεις Ηριδανός, σελ. 55

109. Αντόνιο Γκράμισι, *Ιστορικός υλισμός*, , μτφρ Τίτος Μυλωνόπουλος, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα: 2008, σελ. 63

όσων κατέχουν την εξουσία και πιο συγκεκριμένα, την ηγεμονία στο επίπεδο των αντιλήψεων και των ιδεολογικών θέσεων.

Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, ούτε οι άνθρωποι, ούτε οι κοινωνίες έχουν χαρακτηριστικά που είναι αμετάβλητα. Συνεπώς, υπάρχουν περιθώρια αλλαγής στο επίπεδο των αντιλήψεων τους και απελευθέρωσής τους από την έξωθεν επιβεβλημένη θεώρηση του κόσμου. Ο τρόπος, επομένως, με τον οποίο οι άνθρωποι θα περάσουν από την αναγκαιότητα στην ελευθερία, δεν έρχεται μέσα από τη φύση, αλλά από την κοινωνία των ανθρώπων¹¹⁰ και η μόνη φιλοσοφία που διαθέτει τα εργαλεία για την εκπλήρωση αυτού του στόχου είναι η φιλοσοφία της πράξης.

Μία ακόμη λανθασμένη αντίληψη που απορρέει από τα παραπάνω και βρίσκεται στο στόχαστρο του Γκράμσι είναι ο οικονομισμός. Πρόκειται για μία αντίληψη που υπάρχει, όχι μόνο στην αστική ιδεολογία, αλλά και στους κομμουνιστές. Σύμφωνα με την οικονομίστικη θεώρηση της πραγματικότητας, η οικονομία υπερβαίνει όλες τις άλλες πτυχές της δημόσιας σφαίρας, δηλαδή την πολιτική, την κοινωνική, την πολιτιστική κλπ.. Αντίθετα, ο Γκράμσι υποστηρίζει πως αυτή η θέση αφορά την κομμουνιστική ορθοδοξία και δεν μπορεί να διακατέχει ένα σύγχρονο επαναστατικό κόμμα.

3.4. Μαρξισμός – Φιλοσοφία της πράξης

Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 3.1., ο Γκράμσι έκανε χρήση κωδικοποιημένης ορολογίας για να αποφύγει τη λογοκρισία. Ο μαρξισμός εμφανίζεται ως φιλοσοφία της πράξης στα γραπτά της απομόνωσης, ένας όρος που χρησιμοποιούνταν ήδη από τους μαρξιστές Αντόνιο Λαμπριόλα και Ροντόλφο Μοφόλντο¹¹¹.

Η θέση που κατέχει ο μαρξισμός στην γκραμισιανή σκέψη είναι ένα ειδικό και ξεχωριστό κεφάλαιο. Στο παρόν κείμενο δε θα γίνει εκτενής αναφορά στον μαρξισμό, αλλά μια παρουσίαση των θέσεων του Γκράμσι σχετικά με τον στόχο του και τον φιλοσοφικό του ρόλο.

Ο Γκράμσι δεν υιοθετεί τις θέσεις του ορθόδοξου μαρξισμού, ότι δηλαδή πρόκειται για μια θεωρία σύμφωνα με την οποία η οικονομία είναι ο καθοριστικός παράγον και πως η επίλυση των υπόλοιπων ζητημάτων που ανακύπτουν θα πραγματοποιηθεί μετά την έλευση μιας αναπόφευκτης επανάστασης. Ορίζει τον μαρξισμό ως το τέκνο της προόδου και των τομών της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού, της Γαλλικής Επανάστασης, της γερμανικής φιλοσοφίας, του καλβινισμού, του λαϊκού φιλελευθερισμού, της αγγλικής κλασικής οικονομίας και του ιστορικισμού¹¹² και έχει διπλό στόχο: να μάχεται τις νεώτερες ιδεολογίες στην πιο εκλεπτυσμένη μορφή τους, με σκοπό να φανεί ικανή να αποτελέσει τη δική της ομάδα ανεξάρτητων διανοούμενων και να εκπαιδεύει τις λαϊκές μάζες, των οποίων η κουλτούρα ήταν

---

110. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ. 135-136

111. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., 18-19

112. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ., 123

μεσαιωνική¹¹³. Μέσω της φιλοσοφίας της πράξης θα πραγματοποιηθεί ο στόχος να ξεφύγουν οι “απλοί” άνθρωποι από στην πρωτόγονη φιλοσοφία του κοινού νου, και να οδηγηθούν σε μια ανώτερη αντίληψη ζωής¹¹⁴.

Ο μαρξισμός ορίζεται ως «ο απόλυτος ιστορικισμός, η απόλυτη κοσμικοποίηση και γιγνοποίηση της σκέψης, ένας απόλυτος ανθρωπισμός της ιστορίας»¹¹⁵. Πρόκειται, δηλαδή, για μία θεωρία της ιστορίας, από την οποία όμως δεν αποκολλώνται η πολιτική και η οικονομία¹¹⁶. Στη φιλοσοφία της πράξης εξισώνονται η σκέψη και η πράξη, η φιλοσοφία και η πολιτική¹¹⁷.

Η φιλοσοφία της πράξης μπορεί να απελευθερώσει τις μάζες από τις πλάνες περί “κοινής λογικής” και “αντικειμενικών αληθειών”, και να τις μετασχηματίσει από παθητικούς δέκτες πληροφοριών, σε πολιτικά υποκείμενα με σκέψη και κρίση.

3.5. Η κρατούσα αντίληψη για τον Μακιαβέλι στην Ιταλία

Ο Γκράμσι, προκειμένου να μιλήσει για τον Μακιαβέλι από τη σκοπιά του σοσιαλισμού, είχε να αντιπαλέψει την κρατούσα άποψη για τον φλωρεντινό φιλόσοφο. Μέχρι τότε, θεωρούνταν από τους μαρξιστές θεωρητικούς ότι ήταν ένας φιλόσοφος της αστικής ιδεολογίας.

Στην Ιταλία, ο βασικός φορέας της μακιαβελιανής σκέψης ήταν ο Μπενεντέτο Κρότσε. Αρχικά, ο Κρότσε ήταν μαρξιστής¹¹⁸, στην πορεία όμως έκανε ιδεολογική στροφή. Στις αρχές της δεκαετίας του '20 υποστήριξε τον Μουσολίνι και στη συνέχεια έγινε παθητικός αποδέκτης του καθεστώτος. Ο Γκράμσι σημειώνει στην κριτική του για τον Κρότσε ότι ήταν ιδεαλιστής και ότι η φιλοσοφία του είχε ουτοπιστική βάση¹²⁰. Επίσης, κατηγορείται ότι διαπνεόταν από μια βαθιά αντιλαϊκή προκατάληψη¹²¹, δεν αντιλαμβανόταν την κουλτούρα από άποψη εθνικολαϊκή¹²² και ήταν εναντίον των κομμάτων¹²³.

Εκτός όμως από τον ιδεαλιστή Κρότσε, ο Μακιαβέλι είχε γίνει αντικείμενο

---

113. ό.π., σελ. 120-121

114. ό.π., σελ. 24

115. ό.π., σελ 214-215

116. ό.π., σελ 176

117. ό.π., σελ 32

118. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., 20

119. ό.π., σελ. 21

120. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ. 51

121. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 24

122. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ. 164

123. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, σελ. 24

διαστρέβλωσης από το φασιστικό καθεστώς το Μουσολίνι¹²⁴. Η προσέγγιση αυτή ικανοποιούσε τα συμφέροντα του Μουσολίνι, καθώς ταύτιζε το κράτος με τον ηγεμόνα¹²⁵. Ο Γκράμσι έγραφε για τον Μουσολίνι ότι από τότε που ανέλαβε την εξουσία, υπάρχει στο κράτος μία επίσημη ιδεολογία στην οποία ο αρχηγός έχει θεοποιηθεί, έχει διακηρυχθεί αλάθητος και έχει ανακηρυχθεί σε οργανωτή και εμπνευστή της ξαναγεννημένης ιερής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹²⁶.

Αναλαμβάνοντας το δύσκολο έργο να παρακάμψει αυτά τα εμπόδια, ο Γκράμσι βρίσκεται απέναντι στις άλλες ερμηνείες και βλέπει στον Μακιαβέλι έναν επαναστάτη¹²⁷ και γίνεται ο πρώτος θεωρητικός που διαβάζει τον διαβάζει υπό το πρίσμα του μαρξισμού, ανοίγοντας νέους δρόμους για πιο ριζοσπαστικές αναγνώσεις και ερμηνείες του έργου του.

3.6. Το Risorgimento

Η ιταλική ενοποίηση που οραματίστηκε ο Μακιαβέλι, ήταν πραγματικότητα την εποχή που έζησε ο Γκράμσι. Η διάσπαση της Ιταλίας σε κρατίδια, ένα ζήτημα που ταλάνιζε και τον Μακιαβέλι, είχε ως αποτέλεσμα τη δυσκολία διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης¹²⁸. Η διαδικασία της ενοποίησης ήταν μακρά, ξεκίνησε από τον 18^ο αιώνα, τον 19^ο αιώνα δημιουργήθηκε και τυπικά το ιταλικό κράτος (1861) και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 20^{ου} ¹²⁹.

Το Risorgimento γίνεται αντικείμενο μελέτης από τον Γκράμσι, ο οποίος εστιάζει το ενδιαφέρον του στη σύγκρουση των δύο κύριων διεκδικητών της εξουσίας. Από τη μία, ο Καβούρ, με το Κόμμα των μετριοπαθών, που ήταν ο εκπρόσωπος της παθητικής επανάστασης, ενώ ο Ματσίνι, με το Κόμμα της Δράσης, που ήταν ο εκπρόσωπος της λαϊκής πρωτοβουλίας¹³⁰. Προσπαθεί να εξηγήσει τις αιτίες της ήττας του ριζοσπαστικού δημοκρατικού ρεύματος του Ματσίνι από το μετριοπαθές φιλελεύθερο του Καβούρ¹³¹.

Ο Γκράμσι εντοπίζει τα σφάλματα του ριζοσπαστικού ρεύματος και συγκεκριμένα του Ματσίνι. Όπως υποστηρίζει, δεν ήταν ρεαλιστής πολιτικός, αλλά απλώς ένας

---

124. Παναγιώτης Νούτσος,, *Machiavelli – Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*, εκδόσεις Δάιδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα: 2001, σελ. 144

125. ό.π., σελ. 146

126. Αντόνιο Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, μτφρ Μυρσίνη Ζορμπά, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα: 2009, σελ. 27

127. Benedetto, Fontana, *Hegemony and Power. On the relation between Gramsci and Machiavelli*, University of Minnesota Press, Minneapolis: 1993, σελ. 11

128. Λουκάς Αξελός, , *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 2012, σελ. 65

129. Αξελός, *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 67

130. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 130

131. Αξελός, *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 53

φωτισμένος απόστολος¹³², αντίθετα με τον Καβούρ που διαπνεόταν από ρεαλισμό. Οι μετριοπαθείς αντιπροσώπευαν μια σχετικά ομοιογενή κοινωνική ομάδα, αντίθετα με το Κόμμα της Δράσης. Επίσης, όσο διεξαγόταν η σύγκρουση, το Κόμμα των μετριοπαθών αύξανε τις δυνάμεις του και ενσωμάτωνε στοιχεία του Κόμματος της Δράσης, το οποίο αντίθετα συρρικνωνόταν¹³³.

Το Κόμμα της Δράσης δε στηριζόταν σε καμία ειδικά ιστορική τάξη και οι ταλαντεύσεις που υπέστη από τα καθοδηγητικά του όργανα συντίθονταν σε τελευταία ανάλυση σύμφωνα με τα συμφέροντα των μετριοπαθών. Το Κόμμα της Δράσης, όχι μόνο δεν μπορούσε να έχει, παρόμοια ελκτική δύναμη, αλλά και ελκόταν και επηρεαζόταν είτε λόγω της ατμόσφαιρας απειλής, που το κατέστησε διστακτικό ως προς το να δεχτεί στο πρόγραμμά του ορισμένες λαϊκές διεκδικήσεις, είτε επειδή μερικές από τις προσωπικότητές του ήταν σε προσωπική σχέση υποταγής ως προς τους ηγέτες των μετριοπαθών και τον βασιλιά¹³⁴. Από την άλλη, κατάφερε τουλάχιστον να προσδώσει στο κίνημα του *Risorgimento* ένα χαρακτήρα περισσότερο εμφανώς λαϊκό και δημοκρατικό¹³⁵, ωστόσο ταλανιζόταν από εσωτερικές διαφωνίες και συγκρούσεις¹³⁶ και έλλειψη σταθερής πολιτικής κατεύθυνσης¹³⁷.

Ο Γκράμσι αντιπαραβάλλει την αποτυχία του Κόμματος της Δράσης με την επιτυχία των γιακωβίνων στη Γαλλική Επανάσταση. Στα Τετράδια της Φυλακής οι γιακωβίνοι παρουσιάζονται ως παράδειγμα, καθώς επέκτειναν κατά της διάρκειας της Γαλλικής Επανάστασης την επιρροή τους και κατέκτησαν τις λαϊκές μάζες, δημιουργώντας μια συμπαγή αστική τάξη, η οποία μετατράπηκε σε ηγεμονική δύναμη του γαλλικού έθνους και έθεσε τις βάσεις του σύγχρονου γαλλικού κράτους¹³⁸. Στο *Risorgimento*, εξαιρεί τις πολιτικές τους επιλογές και τονίζει πως υπήρξαν ρεαλιστές τύπου Μακιαβέλι και όχι αφηρημενιστές¹³⁹.

Η ήττα των δημοκρατικών-ριζοσπαστικών δυνάμεων και η επικράτηση των μετριοπαθών φιλελεύθερων προβλημάτισε τον Γκράμσι. Στην περίπτωση που επικρατούσε το Κόμμα της Δράσης, το ιταλικό κράτος θα είχε συγκροτηθεί σε πιο σύγχρονες βάσεις¹⁴⁰. Ωστόσο, το κράτος που προέκυψε, ήταν ένα κράτος στο οποίο η

---

132. σαν τον άοπλο προφήτη Σαβοναρόλα

133. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π.,σελ. 131

134. Αντόνιο Γκράμσι,, *Il Risorgimento*, μτφρ Γιώργος Μαχαίρας, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1987, σελ. 120

135. ό.π., σελ. 123

136. ό.π., σελ. 124

137. ό.π., σελ. 125

138. Steve Jones, *Antonio Gramsci*, Routledge Critical Thinkers, New York: 2006, σελ. 44

139. Γκράμσι, *Il Risorgimento*, ό.π., σελ. 143

140. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 130-131

λαϊκή συμμετοχή ήταν περιορισμένη¹⁴¹. Αντ' αυτού, επικράτησαν οι μετριοπαθείς, οι οποίοι κατάφεραν να σταθεροποιήσουν τον μηχανισμό της πνευματικής, ηθικής και πολιτικής του ηγεμονίας με φιλελεύθερα μέσα και μορφές, δηλαδή μέσω της ατομικής, μοριακής, ιδιωτικής πρωτοβουλίας¹⁴².

Το Risorgimento, σύμφωνα με τον Γκράμσι, δεν ήταν μια διαδικασία που αφορούσε τα συμφέροντα των επιμέρους τάξεων, ομάδων, και πολιτικών σχηματισμών, αλλά το σύνολο του ιταλικού λαού¹⁴⁴. Όμως, κρίνοντας από την έκβασή του η Εκκλησία συνέχισε να είναι καθοριστικός παράγων, οι ανισότητες συνέχισαν να υπάρχουν και οι πλατιές λαϊκές μάζες δεν βρήκαν χώρο έκφρασης. Επίσης, τα παραπάνω γεγονότα, είχαν ως αποτέλεσμα η προκατάληψη του Βορρά εναντίον του Νότου συνέχισε να υφίσταται, αφού ο Βορράς δεν κατανόησε πως η υστέρηση του είναι αποτέλεσμα του καπιταλιστικού συστήματος ή όποιας άλλης ιστορικής αιτίας, αλλά οφείλεται στη “φύση” των ανθρώπων του Νότου¹⁴³. Η αποτυχία του Risorgimento, συμπεραίνει ο Γκράμσι, εδράζεται στη μη δημιουργία εθνικής-λαϊκής συλλογικής θέλησης¹⁴⁵.

---

141. Αξελός, , *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 76

142. Γκράμσι, *Il Risorgimento*, ό.π., σελ. 122

143. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 208

144. Αξελός, , *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 73

145. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 14

3.7. Ο Γκράμσι και ο Μακιαβέλι

Η συστηματική ενασχόλησή του Γκράμσι με τον Μακιαβέλι έγινε, όπως ειπώθηκε, την περίοδο της απομόνωσης. Στα κείμενα της φυλακής, εξέφρασε τις απόψεις του, που ήταν απότοκος τόσο των θεωρητικών του γνώσεων, όσο και της πολιτικής του δράσης. Ένας από τους προβληματισμούς του, ο οποίος συνέχισε να υπάρχει και μετά τη φυλάκιση, ήταν η κατάσταση στο ΚΚΙ. Άσκησε κριτική στην ηγεσία του για τη σταλινική της στροφή¹⁴⁶ και αναζητούσε τρόπο για να μετασχηματιστεί σε πραγματικό επαναστατικό κόμμα. Ο προβληματισμός αυτός εκφράζεται, μεταξύ άλλων, στις σημειώσεις που έγραψε για τον Μακιαβέλι. Στις γραμμές που θα ακολουθήσουν θα δοθεί βάρος στο κείμενο για τον Μακιαβέλι, ωστόσο θα υπάρχουν εμβόλιμες αναφορές από άλλα γραπτά του, όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 3.2., οι οποίες ενισχύουν το κεντρικό επιχείρημα.

3.7.1. Για τον Μακιαβέλι

Ο Γκράμσι προσπαθεί, λοιπόν, να δημιουργήσει το σύγχρονο επαναστατικό κόμμα αντλώντας στοιχεία από τη μακιαβελιανή σκέψη. Εστιάζει τη μελέτη του στον *Ηγεμόνα*, ωστόσο στοιχεία της σκέψης του έχουν αντληθεί από τις *Διατριβές* και την *Τέχνη του Πολέμου*.

Αντιλαμβάνεται τον *Ηγεμόνα* ως ένα πολιτικό μανιφέστο¹⁴⁷, δηλαδή ως ένα κείμενο στο οποίο συνδυάζονται η πολιτική θεωρία με την πολιτική πρακτική, η πολιτική ιδεολογία με την πολιτική επιστήμη¹⁴⁸. Πρόκειται, δηλαδή, για μία επιστολή που απευθύνεται στον Λαυρέντιο των Μεδίκων, στην οποία εξηγούνται τα χαρακτηριστικά του ηγεμόνα, όπως τον συλλαμβάνει ο πολίτης της Φλωρεντίας. Στον επίλογο ο Μακιαβέλι, σημειώνει ο Γκράμσι, ταυτίζεται με τον λαό¹⁴⁹ και όχι με τους ηγεμόνες, καθώς μιλά σε α' πληθυντικό και προτρέπει τους συμπατριώτες του να πάρουν την πρωτοβουλία να απελευθερώσουν την Ιταλία. Ο Μακιαβέλι, επομένως, έκανε πολιτική στην πράξη, γράφοντας βιβλία πολιτικής δράσης και όχι ουτοπίες¹⁵⁰. Ο ηγεμόνας αυτός δεν είναι μια ιστορική αφαίρεση¹⁵¹ και ο Μακιαβέλι δεν παρουσιάζει την ηγεμονία ως μια ουτοπία. Είναι ένα πρόσωπο το οποίο εν δυνάμει θα αναλάβει την εξουσία και θα λυτρώσει τη χώρα από τους ξένους κατακτητές.

---

146. Harman, Bamberg, *Αντόνιο Γκράμσι – Η ζωή και ...*, ό.π., σελ. 43

147. Είναι πολύ πιθανό, αν όχι σίγουρο, ότι ο Γκράμσι είχε στο μυαλό του το Κομμουνιστικό Μανιφέστο

148. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 7

149. ό.π., σελ. 9

150. ό.π., σελ. 8

Επιπλέον, ο Γκράμσι διαβάσει τον Μακιαβέλι με δεδομένο πως η ύπαρξη του διπόλου κυβερνητών και κυβερνωμένων αποτελεί βασική προϋπόθεση της όποιας συλλογικής δράσης¹⁵², επομένως καθίσταται αναγκαία η δημιουργία ενός ηγεμόνα που θα κυβερνήσει τις λαϊκές μάζες. Βεβαίως, όπως τονίζει, ο Μακιαβέλι είναι άνθρωπος της εποχής του, οπότε ο ηγεμόνας του φλωρεντινού φιλοσόφου είναι διαφορετικός από τον σύγχρονο, που καλείται να δημιουργήσει ο Γκράμσι. Ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι είναι ένα πρόσωπο, ενώ ο σύγχρονος ηγεμόνας είναι το κόμμα¹⁵³. Όπως αναφέρει και στο *Risorgimento*, τα μεμονωμένα άτομα οι “πρωτοπορίες” χωρίς στρατό υποστήριξης είναι μεταφορές του τρόπου έκφρασης ενός ρητορικού ηρωισμού και πρόκειται για αντίληψη που υπάρχει στις ελίτ. Αντίθετα, το διακύβευμα είναι να υπάρξουν οι συνθήκες προετοιμασίας για τη δημιουργία ενός κοινωνικού μπλοκ¹⁵⁴.

Ο σύγχρονος ηγεμόνας, λοιπόν, είναι το κόμμα, ακριβώς επειδή ο Γκράμσι εναρμονίζεται με την ιστορική συγκυρία και αντιλαμβάνεται τις ανάγκες που η ίδια επιτάσσει. Η ιστορική αναγκαιότητα προκύπτει, όταν οι προϋποθέσεις για τον σχηματισμό του σε κράτος βρίσκονται στον δρόμο τουλάχιστον του σχηματισμού τους¹⁵⁵. Το κόμμα αυτό, λοιπόν, θα συγκροτηθεί, καθώς υπάρχει η κατάλληλη ιστορική αναγκαιότητα, η οποία ομοιάζει τόσο πολύ με τη fortuna του ηγεμόνα: ο φασισμός έχει κατακλύσει την Ιταλία, τα μέλη του ΚΚΙ διώκονται, το οποίο ωστόσο και παλαιότερα δεν μπορούσε να βρει έδαφος στην κοινωνία, ενώ στο επίπεδο των ιδεών, η αστική ιδεολογία είναι κραταιή.

Πιο αναλυτικά, ο Γκράμσι τοποθετήθηκε επανειλημμένα για την άνοδο και την εδραίωση του φασισμού και τους τρόπους ανατροπής του. Υποστήριξε ότι ο φασισμός κατάφερε να ενοποιήσει την ιταλική κυρίαρχη τάξη και πως λειτουργεί για λογαριασμό της καπιταλιστικής πλουτοκρατίας και των γαιοκτημόνων. Επομένως, η αντίσταση εναντίον του, δεν μπορεί να οργανωθεί από τους αστούς, ούτε ακόμα και από τους φιλελεύθερους και δημοκρατικούς¹⁵⁶.

Ο φασισμός, επιπλέον, εκμεταλλεύτηκε το γεγονός ότι εξέλειπε από τη μικροαστική τάξη πολιτική συνείδηση και κατόρθωσε την υποταγή της. Οι μικροαστοί, μία τάξη που αιωρείται ανάμεσα στον καπιταλισμό και στο προλεταριάτο, αδυνατεί να αντιμετωπίσει τον φασισμό.

Με αυτά τα δεδομένα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι πλάνη η καταπολέμηση του φασισμού κοινοβουλευτικά, αφού έχει αναπτύξει δεσμούς με τον ιταλικό καπιταλισμό και έχει χειραγωγήσει στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο μόνος τρόπος για την ανατροπή τους είναι αυτός της μαζικής πάλης¹⁵⁷, η οποία θα καταστεί δυνατή μόνο με τη συσπείρωση και την οργάνωση του προλεταριάτου.

---

152. ό.π., σελ. 34

153. ό.π., σελ. 11 και 175

154. Γκράμσι, *Il Risorgimento*, ό.π., σελ. 313

155. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 45

156. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 45

Αναφορικά με την κατάσταση στο ΚΚΙ, ο Γκράμσι συμμετείχε στο κόμμα από την ίδρυσή του, είτε ως αντιπολίτευση, είτε ως γενικός γραμματέας και είχε την εμπειρία των εσωτερικών συγκρούσεων, αλλά και των συγκρούσεων με την Κομιντέρν. Ο Γκράμσι κατηγορήσε πολλές φορές το κόμμα ως συγκεντρωτικό¹⁵⁸ και ότι αδυνατούσε να βρει τρόπους να εισχωρήσει στην κοινωνία.

3.7.2. Ανάγκη για τη λήψη πρωτοβουλίας

Με αυτό το συγκείμενο, λοιπόν, ο Γκράμσι δίνει το έναυσμα για τον μετασχηματισμό του ΚΚΙ σε σύγχρονο επαναστατικό κόμμα. Το ερώτημα που τίθεται όμως, είναι: για ποιον λόγο θα πρέπει να επιχειρηθεί μια προσπάθεια αναδιαμόρφωσης του κομμουνιστικού κόμματος; Ο Γκράμσι απαντά σε αυτήν την ερώτηση μέσω του Μακιαβέλι λέγοντας πως ο “υπερβολικός” πολιτικός ρεαλισμός μπορεί να μας καθοδηγήσει σε νοητικές στρεβλώσεις, καθώς σκεφτόμαστε τα πράγματα όπως είναι και όχι όπως θα έπρεπε να είναι¹⁵⁹. Ο Μακιαβέλι, συνδυάζοντας τις ιδιότητες του πολιτικού και του στοχαστή, οραματίζεται το «πως πρέπει να είναι να είναι τα πράγματα»¹⁶⁰. Σύμφωνα με τον Γκράμσι, αυτή η θεώρηση της πολιτικής είναι η μοναδική ρεαλιστική και ιστορική ερμηνεία της πραγματικότητας¹⁶¹.

3.7.3. Ο σύγχρονος ηγεμόνας

Στην ενότητα αυτή, θα εξεταστούν οι αρετές του σύγχρονου ηγεμόνα.

Στο επίπεδο της εσωτερικής δομής, θα πρέπει να υπάρχουν κατ’ αρχάς δύο βαθμίδες¹⁶²: η πρώτη είναι οι μάζες, οι κοινοί άνθρωποι, που αποτελούν την πλειοψηφία του κόμματος. Η δεύτερη είναι η ηγεσία, που είναι η Κεντρική Επιτροπή, που θα καταστήσει την πρώτη ικανή να οργανωθεί και να πειθαρχήσει¹⁶³.

Το κόμμα αυτό, λοιπόν, θα πρέπει να έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά: πρώτον, να γίνει ο εκφραστής μιας εθνικής-λαϊκής συλλογικής θέλησης και δεύτερον να γίνει ο φορέας της πνευματικής και ηθικής μεταρρύθμισης της βάσης¹⁶⁴.

Αναφορικά με το πρώτο, ο Γκράμσι στοχεύει στις προβληματικές αντιλήψεις που υπήρχαν στο παρελθόν στο ΚΚΙ και συγκεκριμένα στον μπορντιγκισμό. Ο Μπορντίγκα είχε ελιτίστικη αντίληψη για το κόμμα¹⁶⁵, ενώ ο Γκράμσι θεωρούσε πως

---

157. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 102

158. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 85

159. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 73

160. ό.π., σελ. 75

161. Αυτ.

162. η τρίτη θα αναλυθεί στο κεφάλαιο 3.7.4

163. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 46-47

164. ό.π., σελ. 16

165. Harman, Bamberg, *Αντόνιο Γκράμσι – Η ζωή και ...*, ό.π., σελ. 32

οι εργάτες θα έπρεπε να κάνουν την επανάσταση. Η πολιτική και συλλογική βούληση σε συνδυασμό με την ιστορική αναγκαιότητα συνθέτουν το πρώτο χαρακτηριστικό του σύγχρονου ηγεμόνα¹⁶⁶.

Όσον αφορά στη πνευματική και ηθική μεταρρύθμιση της βάσης, ο Γκράμσι συνδέει, όπως και ο Μακιαβέλι άλλωστε, την πολιτική με την ηθική¹⁶⁷. Η οικονομική μεταρρύθμιση, που επιζητά το κομμουνιστικό κόμμα, είναι, σύμφωνα με τη γκραμισιανή σκέψη, αδιαχώριστη από την πνευματική και ηθική¹⁶⁸. Το δεύτερο χαρακτηριστικό λειτουργεί ως συνέχεια του πρώτου, αφού για να διαμορφωθεί ηθικά και πνευματικά η κομματική βάση, θα πρέπει το κόμμα να είναι ο ενσάρκωτής της συλλογικής βούλησης.

Στη συνέχεια, εξηγεί τον τρόπο λειτουργίας του επαναστατικού κόμματος. Όπως προαναφέρθηκε, ο Γκράμσι αντιτίθεται στην «κοινοβουλευτίστικη» νοοτροπία¹⁶⁹. Το κόμμα δεν είναι μόνο η ηγεσία του, αλλά και η βάση του. Η αρχή ότι το κόμμα ηγείται της εργατικής τάξης, δε σημαίνει πως θα πρέπει να υποπέσουμε στο σφάλμα της αυθαίρετης υπερεκτίμησης του κόμματος¹⁷⁰. Αυτό που προτείνει είναι η δημιουργία ενός μαζικού κόμματος μέσω της οργάνωσης πυρήνων και της στρατολόγησης μελών, δηλαδή αυτό που επιχείρησε και ο ίδιος ως πολιτικός με τα εργοστασιακά συμβούλια.

Το επόμενο ζήτημα που προκύπτει είναι η σύνθεση της κομματικής βάσης. Ο στόχος δεν είναι μόνο η οργάνωση της εργατικής τάξης, αλλά η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συσπείρωση των καταπιεζόμενων κοινωνικών στρωμάτων. Δεδομένης της πορείας της ζωής του, ως άνθρωπος με καταγωγή από τον Νότο και πολιτική, επαγγελματική και κοινωνική δράση στον βιομηχανικό Βορρά, θεωρεί πως οι πιο δυναμικές κοινωνικές ομάδες είναι οι εργάτες του Βορρά και οι αγρότες του Νότου,. Εκτός από αυτές τις ομάδες, μπορούν να ενσωματωθούν στο κόμμα και άλλες, όπως οι μικροαστοί, οι αντιφασίστες και γενικότερα όλα τα στοιχεία που οδηγούνται στο να επαναστατήσουν ενάντια στον καπιταλισμό και την αστική ιδεολογία. Αυτό ακριβώς είναι που επιζητά ο Γκράμσι: η δημιουργία μίας λαϊκής βάσης αποτελούμενης από ετερόκλητα στοιχεία, τα οποία όμως συμφωνούν στα κεντρικά ζητήματα.

Ο ρόλος του κόμματος θα είναι να συγκεράσει αυτά τα διαφορετικά στοιχεία μεταξύ τους και να τα σταθεροποιήσει σε μια αρραγή κομματική βάση. Το πολιτικό κόμμα αναλαμβάνει τις ευθύνες του αρχηγού του κράτους, δηλαδή την εξισορρόπηση των συμφερόντων που βρίσκονται σε κατάσταση αγώνα ενάντια στο συμφέρον που

---

166. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 14

167. ό.π., σελ. 16

168. ό.π., σελ. 17

169. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 22

170. Γκράμσι, *Οι Θέσεις της Λυών*, ό.π., σελ. 50

υπερισχύει¹⁷¹.

Στη συνέχεια, θα αναλύσουμε πως αυτή η ετερόκλητη βάση θα αποκτήσει συνεκτικότητα. Ο Γκράμσι αξιοποιεί τις ιδέες του Μακιαβέλι με βάση τις ανάγκες της εποχής του, δηλαδή αναφέρει τη σημασία του στρατού και τις αρετές της τέχνης του πολέμου προσαρμοσμένες στα πλαίσια της λειτουργίας ενός πολιτικού κόμματος. Έτσι, βασική προϋπόθεση είναι η στρατιωτική πειθαρχία των μελών για την συνεκτικότητα και την ενιαία ιδεολογία. Ο εργάτης θα πρέπει να υποτάσσεται στη θέληση του κόμματος και πρέπει να κρίνει τα πάντα από την άποψη του κόμματος¹⁷², ενώ η ηγεσία θα είναι μια ισχυρή Κεντρική Επιτροπή στενά δεμένη με την προλεταριακή βάση¹⁷³. Ωστόσο, η πειθαρχία και η ενότητα δεν μπορεί να είναι αυτοματοποιημένες, αλλά προϊόν διανοητικής και ιδεολογικής επεξεργασίας. Ο σκοπός του σύγχρονου ηγεμόνα είναι να οργανώσει στις τάξεις του μία λαϊκή βάση που δε θα είναι αποτέλεσμα της μηχανικής συνεργασίας ταξικών υποκειμένων αλλά θα δημιουργήσει ένα ιστορικό μπλοκ που παίζει τον ρόλο της συνδετικής ουσίας μέσα στα ταξικά υποκείμενα αυτού του μπλοκ¹⁷⁴. Η εσωτερική δομή δεν είναι απλώς ένα άθροισμα εργατών, αλλά βασίζεται στην ανάδυση των μαζών ως ένα σώμα ικανό να μετακινείται από το μερικό στο καθολικό¹⁷⁵.

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι ο χαρακτήρας των αιτημάτων του σύγχρονου κόμματος δεν είναι αμιγώς οικονομικός, αλλά αφορά ένα σύνολο διεκδικήσεων που εκφράζονται από την εκάστοτε ομάδα. Εξάλλου, η οικονομία, όπως ελέγχθη, δεν ανάγεται σε καθοριστικό παράγοντα, μία θέση που εκφράζει και ο Μακιαβέλι.

Επιστρέφοντας σχέση της βάσης με την ηγεσία, ο Γκράμσι υποστηρίζει ότι θα πρέπει να υπάρξει ένας ενοποιητικός παράγοντας που θα αναλάβει την πνευματική και ηθική διαμόρφωση των μελών, δηλαδή οι διανοούμενοι.

3.7.4. Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας του κόμματος

Το ζήτημα των διανοουμένων απασχόλησε εκτενώς τον Γκράμσι, όχι μόνο στο κείμενο για τον Μακιαβέλι, αλλά και σε άλλα έργα του. Η εμπειρία του ως δημοσιογράφος, ο οποίος μάλιστα δεν ασχολούνταν αποκλειστικά με πολιτικά θέματα, αλλά και με φιλοσοφικά, κοινωνικά, καλλιτεχνικά κλπ, τον έκαναν να κατανοήσει πως η κοινή αντίληψη, η “κοινή λογική” διαμορφώνονται από ένα σύνολο παραγόντων¹⁷⁶. Υπάρχουν πρόσωπα τα οποία βρίσκονται ενδιάμεσα στους

---

171. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 175

172. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 104

173. ό.π., σελ. 146

174. Κώστας Φιλίνης στο Αξελός, *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 82

175. Fontana, *Hegemony and Power...*, ό.π., σελ., 10

176. βλ. ενότητα για την ουσιοκρατία

εξουσιαστές και στους εξουσιαζόμενους και δρουν ως διαμορφωτές των αντιλήψεων. Ο ρόλος που έχουν αναλάβει οι διανοούμενοι, δηλαδή οι εκπαιδευτικοί, οι δημοσιογράφοι, ο κλήρος κ.ά. είναι να καθορίζουν τι είναι φυσικό και τι παρεκκλίνουν και να εμφανίζουν αυτό που καθορίζεται ιστορικά και συνεπώς είναι εφήμερο, ως φυσικό και επομένως αιώνιο¹⁷⁷.

Εστιάζοντας στους Ιταλούς διανοούμενους, εντοπίζει την αδυναμία της ιταλικής διανοήσης να αποκαταστήσει τις δυνάμεις και τις ιδέες που θα συνέβαλλαν στη διαμόρφωση μιας εθνικο-λαϊκής συνείδησης σε συνδυασμό με την ανερχόμενη εξουσία του προλεταριάτου, ήδη από την περίοδο του Risorgimento¹⁷⁸. Η επικράτηση, όμως, των αντιλήψεων που φέρουν οι αστοί διανοούμενοι είναι ένα ζήτημα προς προβληματισμό. Οι λόγιοι, οι φιλόσοφοι, οι καλλιτέχνες ανήκουν στην ομάδα των παραδοσιακών διανοούμενων, που πλέον δεν μπορούν να επηρεάσουν τις λαϊκές μάζες, σε αντίθεση με τους οργανικούς διανοούμενους, που είναι πλήρως καταρτισμένοι για να εξυπηρετήσουν τον σκοπό της πνευματικής και ηθικής μεταρρύθμισης. Η αστική τάξη απαρτίζεται από τη δεύτερη ομάδα διανοουμένων και για αυτόν τον λόγο έχει επικρατήσει στο πεδίο της ηγεμονίας. Όμως, αυτοί οι διανοούμενοι δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν μια ιδεολογική ενότητα ανάμεσα στη βάση και στην κορυφή, μεταξύ αυτών και ο Κρότσε¹⁷⁹, ο οποίος πίστευε πως ο λαός υποτάσσεται στην ελίτ και μετέφραζε το δίπολο διανοούμενοι-κοινοί άνθρωποι ως δίπολο εξουσιαστές-εξουσιαζόμενοι¹⁸⁰.

Αναφορικά με το κόμμα, όπως προαναφέρθηκε, δε θα είναι απλώς το άθροισμα όσων ανήκουν στην εργατική τάξη, αλλά κάτι πιο ουσιαστικό. Τα μέλη του θα είναι ενεργά και θα έχουν πλήρη συνείδηση της συλλογικότητας στην οποία ανήκουν. Η επίτευξη αυτού του στόχου θα πραγματοποιηθεί μέσω μιας τρίτης βαθμίδας που θα λειτουργεί στο εσωτερικό του κόμματος¹⁸¹, εκτός από τη βάση και την ηγεσία. Η ομάδα αυτή είναι ολιγομελής, βρίσκεται ανάμεσα στις άλλες δύο και αναλαμβάνει την εκπαίδευση των μελών του κόμματος και την πνευματική τους διαμόρφωση. Ο Γκράμσι, δηλαδή, προτάσσει την ύπαρξη μίας ομάδας ενδιάμεσα στη βάση και στην ηγεσία που θα αναλάβει τον ρόλο της φυσικής, ηθικής και πνευματικής επαφής τους. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε μια διαφοροποίηση σε σχέση με τη μακιαβελιανή σκέψη. Ο ηγεμόνας του φλωρεντινού στοχαστή είναι εκείνος που αναλαμβάνει τη διαμόρφωση του λαού, ενώ στον σύγχρονο ηγεμόνα οι ομάδες που τον απαρτίζουν είναι τρεις: η τρίτη (διανοούμενοι) δρα ενοποιητικά και ως μεσάζων της πρώτης (βάση) με τη δεύτερη (ηγεσία)¹⁸².

---

177. Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, τ. Α', ό.π., σελ. 169

178. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 24

179. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ. 20

180. Fontana, *Hegemony and Power*,,, , ό.π., σελ., 67

181. οι πρώτες δύο αναλύθηκαν στο 3.8.3

182. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 46-47

Σε όλα τα κόμματα υπάρχουν διανοούμενοι, αυτό όμως που έχει σημασία είναι ο οργανωτικός και καθοδηγητικός τους ρόλος¹⁸³. Το βασικό στοιχείο των διανοουμένων που θα πρέπει να έχει το σύγχρονο επαναστατικό κόμμα είναι να βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία και συνδιαλλαγή με τις μάζες. Οι αστοί διανοούμενοι, που έχουν την πρωτοκαθεδρία από το Risorgimento και ύστερα, δεν δρουν κατά αυτό τον τρόπο, αλλά πρόκειται απλώς για μία ομάδα που χειραγωγεί τις απαίδευτες μάζες. Για αυτό, οι διανοούμενοι του κομμουνιστικού κόμματος, όπως το οραματίζεται ο Γκράμσι, βρίσκονται ανάμεσα στην ηγεσία και στη βάση με στόχο την εκπαίδευση των μελών. Δεν είναι μια ξεκομμένη ελίτ, αλλά μία ομάδα που θα χειραφετήσει την κομματική βάση και θα την εφοδιάσει με μία νέα κουλτούρα.

Ο στόχος αυτής της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι να καταλάβει ο εργάτης ότι μπορεί να αποκτήσει κριτική ικανότητα και να απωλέσει όσα του έχει “προσάψει” η ηγεμονική αστική ιδεολογία, ότι είναι ανίκανος και αμαθής και ότι ο ρόλος του δεν είναι να παράγει ιδέες, αλλά να ακολουθεί ιδέες άλλων¹⁸⁴. Επομένως, δεν πρόκειται περί νουθεσιών, αλλά για διαπαιδαγώγηση, που θα λειτουργήσει ως εφόδιο για τη δημιουργία και εξέλιξη της κριτικής ικανότητας και τη συμμετοχή του σε μια ιδεολογική κοινότητα. Από την πλευρά των διανοουμένων, ο στόχος είναι να σχηματίσουν ομοιογενή και συμπαγή κοινωνικά μπλοκ, με σκοπό να τα αναπτύξουν και όχι να διαιωνίσουν την κυριαρχία τους¹⁸⁵.

Στο ίδιο μοτίβο παρουσιάζεται ο ρόλος των διανοουμένων και στο κείμενο για τον Μακιαβέλι. Βασική προϋπόθεση αποτελεί να ληφθούν υπόψιν τα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων, που συνθέτουν τη βάση και που πάνω τους θα ασκηθεί η ηγεμονία¹⁸⁶ και όχι η ναρκισσιστική αναπαραγωγή του εαυτού τους.

Συμπεραίνουμε ότι η κριτική του Γκράμσι δεν περιορίζεται μόνο στον τρόπο με τον οποίο η αστική τάξη έχει καταφέρει να εδραιώσει την ηγεμονία της, αλλά αφορά και στις αντιλήψεις που είχαν στο ΚΚΙ για το ζήτημα αυτό. Εναντιώνεται στην ελιτίστικη άποψη ότι η ηγεμονία θα επέλθει όταν κατακτηθεί η εξουσία στο διοικητικό και οργανωτικό επίπεδο¹⁸⁷. Η κατάκτηση εξουσίας θα πρέπει να στηρίζεται στην πλειοψηφία και δεν αρκεί απλώς η έφοδος στα Χειμερινά Ανάκτορα, όπως στην Οκτωβριανή Επανάσταση¹⁸⁸, που και ο ίδιος ο Γκράμσι είχε υποστηρίξει.

Αντίθετα, θα πρέπει να υπάρξει διαλεκτική σχέση των μαζών με το κόμμα και διαλεκτική σχέση μεταξύ των επιμέρους ομάδων. Στην περίπτωση απουσίας του

---

183. Αντόνιο Γκράμσι, *Οι Διανοούμενοι*, μτφρ Θ. Χ. Παπαδόπουλος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1972, σελ. 67-68

184. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 93

185. Γκράμσι, *Il Risorgimento*, ό.π., σελ. 313-314

186. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 59

187. Αξελός, *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 56

188. ό.π., σελ. 59

συνδέσμου μεταξύ διανοουμένων και λαού-έθνους, οι σχέσεις κόμματος-βάσης εκπίπτουν σε σχέσεις γραφειοκρατικού χαρακτήρα και οδηγούμαστε στον οργανωτικό συγκεντρωτισμό¹⁸⁹.

Το κόμμα, λοιπόν, μέσω των διανοούμενων γίνεται παιδαγωγός που εμπλουτίζει γνωστικά τις μάζες και τις εφοδιάζει με κριτική σκέψη. Το επόμενο στάδιο είναι διείσδυση του σύγχρονου ηγεμόνα σε κάθε πτυχή της δημόσιας σφαίρας, η κατάκτηση δηλαδή της ηγεμονίας.

3.7.5. Η ηγεμονία

Ο στόχος του πολιτικού κόμματος δεν είναι άλλος από την επίτευξη της ηγεμονίας, η οποία θα κατακτηθεί με πολιτικό αγώνα. Το πλήθος των μελών, που διαθέτει στρατιωτική πειθαρχία και καθοδηγείται, θα είναι αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της μάχης.

Ο Γκράμσι συγκρίνει τον πολιτικό αγώνα με τον στρατιωτικό πόλεμο και συμπεραίνει πως ο πρώτος είναι πιο σύνθετος, ενώ επισημαίνει πως από το πολιτικό στράτευμα λείπουν οι ποινικές κυρώσεις¹⁹⁰.

Ο πολιτικός αγώνας μπορεί να πάρει τρεις μορφές: πόλεμος ελιγμών, πόλεμος θέσεων και παράνομος¹⁹¹. Ο Γκράμσι επιλέγει να αναλύσει τις δύο πρώτες μορφές πολιτικού αγώνα, τον πόλεμο ελιγμών και τον πόλεμο θέσεων, αφού, όπως υποστηρίζει, η πολιτική ως ανώτερη που οφείλει να είναι, δημιουργεί τη δυνατότητα ελιγμών και κίνησης¹⁹², ενώ οι θέσεις συσχετίζονται με τη διάδοση της κομματικής ιδεολογίας.

Ο πόλεμος των ελιγμών είναι ο αγώνας της ισχύος και αφορά τους ταξικούς και τους επαναστατικούς αγώνες. Ο πόλεμος των θέσεων είναι ο αγώνας για την απόκτηση καθοριστικής επιρροής στην κοινωνία. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτή η νίκη, θα πρέπει να υπάρχουν εντός της κοινωνίας σημαντικές βάσεις αυτοοργάνωσης και το προλεταριάτο να είναι εμποτισμένο από την ιδεολογία του κόμματος.

Στο *Risorgimento*, σημειώνει, ότι ο Καβούρ ήταν ο εκπρόσωπος της παθητικής επανάστασης, δηλαδή του πόλεμου θέσεων και ο Ματσίνι ο εκπρόσωπος της λαϊκής πρωτοβουλίας, δηλαδή του πολέμου ελιγμών¹⁹³. Ο πόλεμος κινήσεων ή ελιγμών, που συσχετίζεται με την έφοδο στο οχυρό του κράτους απορρίπτεται ως στρατηγική για την εξουσία, κρίνοντας και από την αποτυχία του Ματσίνι. Ο πόλεμος θέσεων είναι η κατάλληλη μορφή πολιτικού αγώνα για την πραγμάτωση του στόχου της ηγεμονίας,

---

189. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ. 158

190. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 116

191. Αυτ.

192. ό.π., σελ. 120-121

193. ό.π., σελ. 130

που πρέπει να επιτευχθεί πριν από την κατάληψη της εξουσίας¹⁹⁴. Αυτό που εννοεί, είναι πως ο κύριος στόχος του είναι η επίτευξη της ηγεμονίας, η οποία, όμως, δεν αφορά απλώς την κατάκτηση της εξουσίας, αλλά και την κυριαρχία στο επίπεδο των ιδεών και των αντιλήψεων και την κατάκτηση των δυνάμεων αστικού κράτους: στρατός, Εκκλησία, δικαστικό σώμα, αστυνομία κ.ά.. Η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας νοείται ως μια στιγμή μόνο στην επαναστατική διαδικασία¹⁹⁵.

Η εδραίωση της ηγεμονίας σημαίνει την επιβολή της σε όλο κοινωνικό έδαφος και όχι μόνο στον τομέα της οικονομίας μέσω του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής. Ο Γκράμσι επισημαίνει σε αυτό το σημείο την ανάγκη καταπολέμησης του οικονομισμού, όχι μόνο στο επίπεδο της θεωρίας και της φιλοσοφίας, όπως είδαμε στις ενότητες 3.3. και 3.4., αλλά και στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής, μέσω της διεξαγωγής του αγώνα για την ανάπτυξη της αντίληψης της ηγεμονίας¹⁹⁶.

Η ηγεμονία θα πρέπει να συνδεθεί με τη γένεση μιας νέας ηθικής και διανοητικής τάξης¹⁹⁷, εφόσον κάθε σχέση ηγεμονίας νοείται αναγκαστικά ως παιδαγωγική σχέση¹⁹⁸. Το κράτος πρέπει να νοηθεί σαν ‘παιδαγωγός’, στον βαθμό που τείνει να δημιουργήσει έναν καινούριο τύπο ή επίπεδο πολιτισμού¹⁹⁹. Επομένως, η ηγεμονία υπάρχει μόνο στην περίπτωση της ενεργητικής συγκατάθεσης των μαζών.

3.7.6. Βία και συναίνεση

Η θέση του Γκράμσι για την ηγεμονία, προσφέρει μια διαφορετική αντίληψη από την κρατούσα για τις σχέσεις εξουσίας. Η εξουσία δεν εξαντλείται στους μηχανισμούς καταστολής και καθυπόταξης, αλλά έχει έναν πιο παραγωγικό χαρακτήρα.

Οι γιακωβίνοι επανέρχονται στο γκραμισιανό επιχείρημα, ο οποίος προσδίδει στο σύγχρονο Ηγεμόνα έναν γιακωβινικό χαρακτήρα. Θεωρεί πως ένα μέρος του σύγχρονου επαναστατικού κόμματος είναι αφιερωμένο στον γιακωβινισμό, αναφορικά με τον τρόπο διαμόρφωσης της συλλογικής θέλησης²⁰⁰, γεγονός που καθιστά τον Μακιαβέλι πρώιμο γιακωβινιστή²⁰¹.

Εκτός από τη συλλογική βούληση, ο ρόλος της πολιτικής βίας είναι καταλυτικός στην πολιτική ίδρυση και συνεπώς στο ίδιο το πολιτικό γίνεσθαι²⁰². Με τη βοήθεια της θεωρίας του μακιαβελικού Κένταυρου, ο Γκράμσι υποστηρίζει ότι η εξουσία ασκείται

---

194. Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, τ. Α', ό.π., σελ. 170

195. ό.π., σελ. 171

196. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 66

197. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, ό.π., σελ. 116

198. ό.π., σελ. 44

199. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 164-165

200. ό.π., σελ. 13

201. ό.π., σελ. 15

202. Μακρή, *Niccolò Machiavelli ...*, ό.π., σελ. 169

με τον συνδυασμό των χαρακτηριστικών του ζώου και του ανθρώπου, δηλαδή μέσω της βίας και της συναίνεσης²⁰³. Αυτή η “διπλή προοπτική” του μακιαβελικού Κενταύρου προσδιορίζει την πολιτική δράση και την κρατική ζωή²⁰⁴.

Η βία και η συγκατάθεση συνυπάρχουν ταυτόχρονα και είναι αδιαχώριστες²⁰⁵. Οι μεγάλες μάζες συναινούν στην κυρίαρχη ομάδα, όμως στις περιόδους κρίσης, επιστρατεύονται οι μηχανισμοί βίας για την πειθαρχία των ομάδων που δεν “συγκατατίθενται”²⁰⁶.

Όσοι επιδιώκουν να εγκαθιδρύνουν μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων δεν μπορούν να περιορίζονται στον καθορισμό πολιτικών τακτικών και στρατηγικών, αλλά και να εγκαθιδρύνουν μια νέας μορφής συναίνεση²⁰⁷. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο Γκράμσι δεν απομονώνει την τακτική από τη στρατηγική και τα τωρινά μέσα από τον αυριανό σκοπό²⁰⁸.

3.7.7. Η κρίση του σύγχρονου ηγεμόνα

Το κεφάλαιο για την γκραμισιανή πρόσληψη της μακιαβελιανής σκέψης θα κλείσει όπως αυτό για τον Μακιαβέλι, δηλαδή με το ζήτημα της απώλειας του κύρους του ηγεμόνα και της αμφισβήτησης της εξουσίας του.

Θα μελετηθούν, δηλαδή, τα όρια που υπάρχουν αναφορικά με τη διατήρηση της ενότητας του κόμματος. Το γεγονός ότι οι μεγάλες μάζες έχουν διαπαιδαγωγηθεί και συναινέσει στην ηγεσία, αυτό δε σημαίνει πως πρόκειται για μία κατάσταση που θα διαρκέσει αιώνια.

Όπως ακριβώς δημιουργήθηκε ο σύνδεσμος μεταξύ μαζών και ηγεσίας, έτσι μπορεί και να διαρραγεί. Πρόκειται για μία συνεχή και αδιάκοπη διαδικασία διαπραγμάτευσης των σχέσεων μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζομένων, λόγω της συνεχούς και πολυεπίπεδης αλλαγής των μεταξύ τους συσχετισμών δύναμης²⁰⁹.

Η διάρρηξη της σχέσης μεταξύ ηγεσίας και βάσης οφείλεται στην κρίση ηγεμονίας της άρχουσας τάξης, που οδηγεί τις κοινωνικές ομάδες να αποσπώνται από τα παραδοσιακά τους κόμματα²¹⁰.

---

203. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 71

204. Αυτ.

205. Jones, *Antonio Gramsci*, ό.π., σελ. 50

206. Γκράμσι, *Οι Διανοούμενοι*, ό.π., σελ. 62-63

207. Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, τ. Α'*, ό.π., σελ. 169

208. Νούτσος, *Machiavelli – Πολιτικός ...*, ό.π., σελ. 147

209. Βούλγαρης, Γ., Κωτσονόπουλος, Λ. (επιμ.), *Στα μονοπάτια του Αντόνιο Γκράμσι*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα: 2010, σελ. 10

210. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι ...*, ό.π., σελ. 94

Ο σύγχρονος ηγεμόνας θα πρέπει να λειτουργήσει ως εγγυητής της ενότητας και να πείσει τη βάση ότι σε περίπτωση κρίσης δε θα εγκαταλείψει την προσπάθεια, διότι κανείς σε τέτοιες περιστάσεις κανείς δε θα αναλάμβανε ευθύνες και κανείς δε θα συνέχιζε την πολιτική δραστηριότητά του²¹¹.

Ο Γκράμσι εκφράζει τη θέση ότι οι ζημιές από κάποιο λάθος που μπορεί να κάνει ένα κόμμα ξεπερνιούνται εύκολα, ενώ οι ζημιές από μια διάσπαση ή παρατεταμένη κατάσταση λανθάνουσας διάσπασης είναι ανεπανόρθωτες και θανάσιμες²¹².

Ανατρέχοντας στις Διατριβές, μπορούμε να παραλληλίσουμε αυτήν την τοποθέτηση με το επιχείρημα του Μακιαβέλι περί συγκρούσεων: οι εσωτερικές συγκρούσεις είναι θεμιτές μόνο όταν στοχεύουν στην ισότητα και είναι ζημιογόνες, όταν στοχεύουν στη διαίωνιση της διχόνοιας.

Συνοψίζοντας, η επισήμανση αυτή για τα όρια της διάρκειας της ισχύος του κόμματος, καταδεικνύει τη συνέχιση της κοινωνικής κινητικότητας και μετά την επανάσταση και υποδηλώνει την ανάγκη για συνεχή επαγρύπνηση, αφού πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος της οπισθοδρόμησης.

---

211. Χόαρ, Νόουελ Σμιθ, *Για τον Γκράμσι*, ό.π., σελ. 122

212. Γκράμσι, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σελ. 193

Συνοπτικά

Η έκβαση του Risorgimento δεν ήταν εκείνη που επιθυμούσε ο Γκράμσι και σίγουρα όχι εκείνη που οραματίστηκε ο Μακιαβέλι. Οι συντηρητικές βάσεις του ενοποιημένου ιταλικού κράτους σε συνδυασμό με την αντίξοχη ιστορική συγκυρία, αντί να καθηλώσουν τον Γκράμσι, τον κινητοποιούν και αναζητά μία διέξοδο.

Ο στόχος του είναι η δημιουργία ενός σύγχρονου επαναστατικού κόμματος, που θα καταφέρει να γίνει η δύναμη που θα εκπροσωπήσει την εθνικο-λαϊκή βούληση. Ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλι είναι το έργο που εμπνέει τον Γκράμσι για την πραγμάτωση αυτής της δύσκολης αποστολής.

Ο Γκράμσι απορρίπτει την ουσιοκρατία και τις αντικειμενικές αλήθειες και υποστηρίζει πως οι ανθρώπινες συνειδήσεις είναι προϊόν ιστορικής συγκυρίας και διαμορφώνονται από την κυρίαρχη τάξη. Αντιτίθεται, επίσης, στις πρωτόγονες αντίληψεις που υπήρχαν τότε στο ΚΚΙ, όπως ο οικονομισμός, η τελεολογική αντίληψη περί αναπόφευκτης κατάληξης της εξουσίας από το προλεταριάτο και το “τέλος της ιστορίας” μετά την πραγματοποίηση της επανάστασης.

Για αυτούς τους λόγους, λοιπόν, το κόμμα θα αναλάβει την ηθική και πνευματική μεταρρύθμιση των μαζών δια μέσου της ομάδας των διανοουμένων. Με τις χειραφετημένες λαϊκές μάζες θα επιχειρηθεί η κατάληψη όλων των πτυχών της δημόσιας σφαίρας και η κατάκτηση των αστικών προπυργίων. Επομένως, φιλοσοφία και η πολιτική, η σκέψη και η δράση είναι αδιαχώριστες και η συνύπαρξή τους είναι απαραίτητη για την επίτευξη της ηγεμονίας.

Ο Γκράμσι, στοχεύοντας στη δημιουργία ενός επαναστατικού κόμματος που θα εκφράζει τη συλλογική βούληση, πετυχαίνει τη σύζευξη εθνικού και κοινωνικού, εθνικού και διεθνιστικού.

4. Αντί επιλόγου

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει μία αποτίμηση της γκραμισιανής οπτικής στο έργο του Μακιαβέλι, όπως αναλύθηκε στο κύριο σώμα της εργασίας και στη συνέχεια κάποια καταληκτικά σχόλια σχετικά με τη σημερινή συγκυρία.

4.1. Σύντομη αποτίμηση της γκραμισιανής οπτικής στο μακιαβελιανό έργο

Όπως αναφέρθηκε ήδη από το κύριο σώμα της εργασίας, θα μπορούσε να γίνει, τηρουμένων των αναλογιών, σύγκριση του βίου των δύο στοχαστών. Ασχολήθηκαν και οι δύο ενεργά με την πολιτική, συνεχίζοντας παράλληλα το συγγραφικό τους έργο. Στο τέλος της ζωής τους, συνέχισαν την ενασχόληση με την πολιτική μόνο στο επίπεδο του στοχασμού. Ο Μακιαβέλι επειδή αποσύρθηκε με την οικογένειά του στο κτήμα Κασιάνο και ο Γκράμισι επειδή συνελήφθη και φυλακίστηκε από το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι.

Στο επίπεδο της πολιτικής σκέψης, δεν αποδέχονται και οι δύο τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής τους. Ο Μακιαβέλι, από τη μία, απορρίπτει την παραδοσιακή χριστιανική ηθική και συνειδητοποιεί ότι η πολιτική έχει τη δική της αυτονομία και δημιουργεί μια δική της ηθική που θέτει στο επίκεντρο το συλλογικό όφελος. Μία εντυπωσιακή καινοτομία του Μακιαβέλι είναι η τοποθέτησή του για τις κοινωνικές συγκρούσεις. Υποστηρίζει τη θέση πως υπάρχουν στις κοινωνίες αντικρουόμενες ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα οι οποίες οδηγούνται σε αναπόφευκτες συγκρούσεις. Οι υποτελείς ζητούν περισσότερη ελευθερία και άμβλυνση των ανισοτήτων, ενώ οι προνομιούχες ζητούν τη διατήρηση της θέσης εξουσίας που κατέχουν. Είναι απολύτως θεμιτό να εξεγερθούν οι υποτελείς ομάδες για να διεκδικήσουν τα δίκαια αιτήματά τους, διότι πρόκειται για μία πράξη που ευνοεί το συλλογικό όφελος. Ο Μακιαβέλι αναγνωρίζει, λοιπόν, την ύπαρξη και την αναγκαιότητα των ταξικών αντιπαραθέσεων, σε μία εποχή που ακόμη ο λαός ή γενικότερα οι μη προνομιούχες ομάδες θεωρούνταν ασήμαντοι παίκτες. Επίσης, κατακρίνει τη συγκρότηση του στρατού από τους μισθοφόρους υποστηρίζοντας τον εθνικό στρατό. Ο Γκράμισι με τη σειρά του, προβληματίζεται για την αποτυχία του Risorgimento, ασκεί κριτική στο ΚΚΙ για τη σταλινική του στροφή και την ελιτίστικη αντίληψη της ηγεσίας, ενώ βάζει στο στόχαστρό του την αστική ιδεολογία και τους ιδεαλιστές θεωρητικούς όπως ο Κρότσε.

Επίσης, ο Μακιαβέλι και ο Γκράμισι δεν εμμένουν στη στεία θεωρητική ανάλυση, αλλά συνδυάζουν τη θεωρία με την πράξη, γεγονός που μας παραπέμπει στην πορεία των ίδιων ως πολιτικών και στοχαστών. Η άντληση παραδειγμάτων από την ιστορία προς αξιοποίηση της θεωρίας (πχ Μακιαβέλι και αρχαία Ρώμη, Γκράμισι και Risorgimento), αποδεικνύει πως επρόκειτο για φιλόσοφους οι οποίοι διακατέχονταν από πολιτικό ρεαλισμό και συνδύαζαν τη θεωρία και την πράξη ως έννοιες αλληλένδετες και αδιαχώριστες.

Μια διαφοροποίηση που εντοπίζεται μεταξύ των δύο αφορά στην αντίληψη περί ανθρώπινης φύσης. Ο Μακιαβέλι θεωρεί πως οι άνθρωποι φέρουν εκ φύσεως αρνητικά χαρακτηριστικά, τα οποία με την κατάλληλη διαμόρφωση, μπορεί να τροποποιηθούν προς όφελος του ηγεμόνα και της ενότητας του κράτους. Ο Γκράμσι από την άλλη, αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως ιστορικά καθορισμένο και ως τέτοιος μπορεί να χειραφετηθεί και να μεταβάλει τους όρους της ύπαρξής του.

Αν θα θέλαμε να αναφερθούμε συνοπτικά στη συμβολή του Γκράμσι στη μαρξιστική σκέψη, θα λέγαμε ότι εισήγαγε με την έννοια της ηγεμονίας μια καινούρια αντίληψη για τη λειτουργία και τον ρόλο του σύγχρονου κράτους, απορρίπτοντας τις παρωχημένες προσλήψεις της έννοιας της εξουσίας. Ο ρόλος του κράτους δεν πρέπει να ερμηνεύεται μονοσήμαντα σαν ένας μηχανισμός επιβολής βίας και καθυπόταξης, αλλά και ως ένας οργανισμός ο οποίος στηρίζεται στη λαϊκή συναίνεση.

Μία ακόμη συνεισφορά του είναι κριτική στάση απέναντι στην αντίληψη ότι για τη δημιουργία ενός ισχυρού προλεταριακού κόμματος αρκεί απλώς να γίνουν μέλη όσοι ανήκουν στην εργατική τάξη. Η απλοϊκή αυτή θέση αντικαθίσταται από την εισαγωγή της έννοιας της ηθικής και διανοητικής μεταρρύθμισης των μαζών ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη έλευση της κοινωνικής αλλαγής.

Τέλος, η απόρριψη της αναπόφευκτης έλευσης της σοσιαλιστικής κοινωνίας ως κάτι αφηρημένα τοποθετημένο στο μέλλον σαν μια άλλη Δευτέρα Παρουσία, συνιστά μια σύγχρονη θεώρηση της αριστερής σκέψης, αντί του ορθόδοξου μαρξισμού.

4.2. Καταληκτικά σχόλια

Κλείνοντας, χρήσιμο είναι να γίνουν κάποια καταληκτικά σχόλια σχετικά με την αξιολόγηση των ιδεών αυτών στη σημερινή συγκυρία.

Τα τελευταία χρόνια, ζούμε αναντίρρητα στην εποχή των ντετερμινισμών και των θεωριών περί μη ύπαρξης εναλλακτικών στο πεδίο της πολιτικής. Είναι αναμφίβολο, πως πρόκειται για ιδέες που έχουν διεισδύσει στο κοινωνικό σύνολο από τις κυρίαρχες ελίτ. Αυτές οι ελίτ αναπαράγουν τις θέσεις ότι η οικονομία επικαθορίζει την πολιτική και πως η λαϊκή βούληση είναι δευτερεύουσα, ενώ σε πιο απροκάλυπτες τοποθετήσεις τους, υποστηρίζουν πως αποτελεί πρόσκομμα για να ασκήσουν την πολιτική «αυτοί που ξέρουν», έναντι του «αστοιχείωτου» πορολο.

Μία ακόμη παρακαταθήκη της μακιαβελιανής και της γκραμισιανής σκέψης αφορά στη συγκρότηση του έθνους με λαϊκή βάση. Στις μέρες μας, η άνοδος του εθνικισμού επαναφέρει αντιλήψεις φυλετικής καθαρότητας και επικλήσεις σε υποτιθέμενα κοινά βιολογικά χαρακτηριστικά ως προϋποθέσεις για την ύπαρξη των εθνών. Η σύνδεση ηγεμόνα και λαού μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ανατρέπει τις μεταφυσικές αντιλήψεις περί εθνών με αμετάβλητα και αιώνια χαρακτηριστικά.

Τέλος, ίσως η πιο σημαντική προσφορά των δύο στοχαστών είναι η αμφισβήτηση όσων μας παρουσιάζονται σαν αιώνια και φυσικά, και συνεπώς αδιαπραγμάτευτα. Η σπουδαιότητα της κριτικής και εν τέλει της αποδόμησης των “αντικειμενικών” αληθειών, μπορεί να αποτελέσει αποφασιστικό παράγοντα που θα μεταβάλλει τον τρόπο που σκεφτόμαστε και να μας κάνει να οραματιστούμε, αν όχι να καταφέρουμε πραγματοποιήσουμε, έναν διαφορετικό κόσμο. Η οπτική αυτή για τη θεώρηση της πραγματικότητας, θα πρέπει να είναι οδηγός, όχι μόνο στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και δρούμε στην πολιτική, αλλά και σε κάθε πτυχή της καθημερινότητάς μας.

5. Βιβλιογραφία

5.1. Πρωτογενείς πηγές

Νικολό Μακιαβέλι

Machiavelli Niccolò, *Εργα*, τ. Α' και Β', μτφρ Τάκης Κονδύλης, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα: 1984

Μακιαβέλλι, Νικολό, *Ο ηγεμόνας*, μτφρ Μαρία Κασωτάκη, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα: 2013

Αντόνιο Γκράμσι

Γκράμσι, Αντόνιο, *Il Risorgimento*, μτφρ Γιώργος Μαχαίρας, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1987

- , *Για τον Μακιαβέλι ...*, μτφρ Φ. Κ. (Φιλίνης Κώστας), εκδόσεις Ηριδανός
- , *Γράμματα από τη φυλακή*, μτφρ Δ. Ραυτόπουλος, Φ. Χατζιδάκη, εκδόσεις Ηριδανός
- , *Η οργάνωση της κουλτούρας*, μτφρ Χρήστος Π. Παπαδόπουλος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1973
- , *Ιστορικός υλισμός*, μτφρ Τίτος Μυλωνόπουλος, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα: 2008
- , *Οι Διανοούμενοι*, μτφρ Θ. Χ. Παπαδόπουλος, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1972
- , *Οι Θέσεις της Λυών*, μτφρ Δ. Περίσιου, Θ. Καμπαγιάννης, Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα: 2011
- , *Πολιτικά κείμενα*, μτφρ Μυρσίνη Ζορμπά, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα: 2009

5.2. Δευτερογενής βιβλιογραφία

Coleman, Janet, *Η ιστορία της πολιτικής σκέψης*, τ. Β', μτφρ Γιώργος Ε. Χρηστίδης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα: 2006

Fontana, Benedetto, *Hegemony and Power. On the relation between Gramsci and Machiavelli*, University of Minnesota Press, Minneapolis: 1993

Jones, Steve, *Antonio Gramsci*, Routledge Critical Thinkers, New York: 2006

Harman, Chris, Bamberg, Chris, *Αντόνιο Γκράμσι – Η ζωή και οι ιδέες ενός επαναστάτη*, Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα: 2007

Najemy John M. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Machiavelli*, Cornell University, New York: 2010

Αξελός, Λουκάς, *Ξαναδιαβάζοντας τον Γκράμσι*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 2012

Βούλγαρης, Γ., Κωτσονόπουλος, Λ. (επιμ.), *Στα μονοπάτια του Αντόνιο Γκράμσι*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα: 2010

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα: 2007

Μακρής, Σπύρος, *Niccolò Machiavelli – virtù και ερμηνευτικά κάτοπτρα*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα: 2009

Νούτσος, Παναγιώτης, *Machiavelli – Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*, εκδόσεις Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα: 2001

Σασούν, Ντόναλντ, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, τ. Α'*, μτφρ Ελένη Αστερίου, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα: 2001

Χόαρ, Κ., Νόουελ Σμιθ, Τζ., *Για τον Γκράμσι*, μτφρ Δήμος Βεργής, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα: 1980